

Az esélyegyenlőségi célcsoportok területi eloszlásának vizsgálata

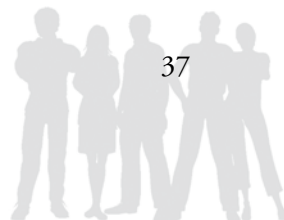
Koós Bálint – Tóth Krisztina – Virág Tünde
Magyar Tudományos Akadémia,
Regionális Kutatások Központja

Az esélyegyenlőségi célcsoportok területi eloszlásának vizsgálata

A Magyar Országgyűlés alkotta 2003. évi CXXV. törvény, amely az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról született, az egyenlő bánásmód követelményét írja elő. A törvény a 8. §-ban nevesíti a közvetlen hátrányos megkülönböztetés eseteit, felsorolva azon tulajdonságokat, jellemzőket, amelynek következtében a szóban forgó egyén vagy csoport az összehasonlítható helyzetben levő személyhez vagy csoporthoz képest kedvezőtlenebb bánásmódban részesül.

Ezek a tulajdonságok, jellemzők az alábbiak szerint alakulnak: neme, faji hovatartozása, bőrszíne, nemzetisége, nemzeti vagy etnikai kisebbséghez való tartozása, anyanyelve, fogyatékosága, egészségi állapota, vallási vagy világnézeti meggyőződése, politikai vagy más véleménye, családi állapota, anyasága (terhessége) vagy apasága, szexuális irányultsága, nemi identitása, életkora, társadalmi származása, vagyoni helyzete, foglalkoztatási jogviszonyának vagy munkavégzésre irányuló egyéb jogviszonyának részmunkaidős jellege, illetve határozott időtartama, érdekképviselőhez való tartozása, egyéb helyzete, tulajdonsága vagy jellemzője (2003. évi CXXV. törvény, 8. § a–t bekezdései).

A nevesített tulajdonságok alapján körvonalazhatóak a főbb esélyegyenlőségi célcsoportok – ám ezek jelentős része adathiány következtében területi dimenzióban nem áll rendelkezésre. Gondoljunk csak az olyan egyéni jellemzőkre, tulajdonságokra, mint foglalkozási jogviszony, politikai nézetek, szexuális irányultság, nemi identitás, vagyoni helyzet, vagy éppen szakszervezeti tagság kérdése. Mindezek eredőjeként elemzésünket leszűkítjük azon esélyegyenlőségi célcsoportok vizsgálatára, amelyek-

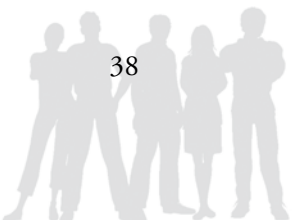

ről feltételezhető, hogy az ezen tulajdonságokkal bíró személyek földrajzilag nem egyenletesen helyezkednek el, ezért a területi aspektus országos adatok alapján vizsgálható. Így a továbbiakban a fogyatékkal élőket, a gyermekeket és időskorúakat, a vallási/etnikai/kisebbségi csoportokat területi jellemzőik szerint vizsgáljuk.

A fogyatékkal élők területi megoszlása

Esélyegyenlőségi szempontból a fogyatékkal élők különösen hátrányos helyzetben vannak, hiszen testi, értelmi, vagy éppen érzékszervi hátrányuk megnehezíti, vagy teljes mértékben meggátolja a társadalmilag megszokott, illetve elvárt életvitel folytatását. A fogyatékkal élők számára problémát jelent a közlekedés, a köz- és magán-szolgáltatások igénybevétele, így különösen a bekapcsolódás az iskolai oktatásba, szakképzettség megszerzése, amely egyben a munkaerő-piaci integráció korlátját is jelenti. Magyarországon, miként a többi gazdaságilag fejlett ország esetében is, tendenciózusan emelkedik a fogyatékkal élők száma, aránya. Tekintve, hogy a fogyatékkal élőkre teljes körű és területi dimenzióval bíró adatokat csupán a népszámlálás nyújt, ezért a továbbiakban a 2001-es census adatait elemezzük.

A Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint a fogyatékkal élők száma az 1990-ben regisztrált 368 ezerből 577 ezer főre emelkedett a 2001-es népszámlálás adatai szerint.¹ Ezen folyamat mögött számos tényező húzódik meg, gondoljunk csak a társadalom elöregedésére, a jóléti társadalmak fejlett szociális és egészségügyi ellátó rendszerére, a fejlett idősellátásra. A legutóbbi népszámlálás adatai alapján a fogyatékkal élők több dimenzióban is markáns eltérést mutatnak a társadalom egészétől. A fogyatékkal élők körében a fiatalkorúak aránya elmarad, az idősebb korosztályok részesedése pedig meghaladja a teljes népességre jellemző arányokat, alátámasztva azt a nézetet, hogy a fogyatékkal élők számának növekedése mögött jelentős részben a társadalom elöregedése húzódik meg. Magyarországon, mindezekben túlmenően az is a fogyatékkal élők számának növekedését ösztönözte, hogy a rendszerváltást követően a munkaerőpiacról tartósan kiszorultak számára egyfajta túlélési stratégiát jelentett a leszázalékolás,² hiszen a rokkantsági nyugdíj, ha nem is jelentős, de stabil havi pénzforrást jelentett a munkanélküli ellátásból kiesők számára. Világosan kitűnik ez az 1. számú táblázat adataiból is, hiszen a jobb munkaerő-piaci helyzettel jellemezhető megyék – Komárom-Esztergom, Veszprém, Fejér, Pest, Zala, Győr-Moson-Sopron – esetében a fogyatékkal élők részaránya rendre elmarad az országos átlagtól, míg az ellenkező oldalon megfigyelhető a legkedvezőtlenebb munkaerő-piaci helyzettel szembeesülő 50 éven felüli korosztály felülreprezentáltsága a klasszikus válságterületeken: Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén és Békés megyékben.

1. Táblázat: Fogytékossággal élők teljes népességhez viszonyított aránya, korcsoportok és megyék szerinti bontásban.

		Összesen	0–14	15–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70– X
Fogyatékkal élők korcsoportos országos aránya, %		577 006	28 803	46 798	37 496	84 335	120 900	102 172	156 502
Eltérés az országos korcsoportos értéktől, százalékpontban		5,7	1,7	2,1	2,9	5,5	9,2	10,0	14,8
Eltérés az országos korcsoportos értéktől, százalékpontban	Békés	3,6	0,3	0,9	1,7	3,9	6,7	5,8	7,2
	Nógrád	2,2	0,0	0,4	0,5	1,4	2,5	4,8	8,1
	Heves	1,6	0,2	0,4	0,3	0,8	2,2	2,8	4,4
	Jász-Nagykun-Szolnok	1,4	0,0	0,5	0,9	2,1	2,9	1,8	2,5
	Tolna	1,3	0,2	0,4	0,7	1,4	2,8	2,2	2,4
	Borsod-Abaúj-Zemplén	1,1	0,0	0,3	0,5	1,0	1,9	2,5	4,7
	Bács-Kiskun	0,5	-0,1	0,2	0,3	0,7	1,6	0,6	0,7
	Baranya	0,4	0,1	0,2	0,7	0,7	0,6	0,6	0,9
	Szabolcs-Szatmár-Bereg	0,1	-0,1	0,4	0,4	0,5	0,7	1,6	1,4
	Csongrád	0,0	0,0	0,1	0,2	0,2	0,2	-1,0	-0,5
	Somogy	-0,1	0,3	0,1	0,2	-0,5	-0,6	-0,3	-0,9
	Fejér	-0,3	0,0	0,0	0,0	-0,2	0,0	0,1	-0,1
	Hajdú-Bihar	-0,3	0,1	-0,1	-0,1	-0,2	-0,4	0,0	0,5
	Komárom-Esztergom	-0,4	0,1	0,0	-0,1	-0,3	-0,5	-0,8	-0,9
	Veszprém	-0,6	-0,2	-0,2	-0,1	-0,6	-0,8	-0,9	-0,6
	Pest	-0,7	-0,2	-0,2	-0,4	-0,6	-0,7	-0,9	-1,2
	Zala	-0,9	0,0	-0,2	-0,5	-1,3	-2,0	-2,1	-2,5
	Vás	-1,2	-0,2	-0,3	-0,5	-1,4	-2,2	-2,2	-3,3
	Győr-Moson-Sopron	-1,6	-0,3	-0,4	-0,9	-1,7	-2,7	-3,0	-4,0

Forrás: KSH Népszámlálás 2001, adatai alapján saját számítás. Megjegyzés: a megyei adatok az országos szinthez képest mért százalékpontos eltérést mutatják.

2. táblázat: A fogyatékkal élők száma és aránya a település jogállása szerinti bontásban, 2001. évben

		Összesen	0–14	15–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70– X
Város	Népesség, fő	6 572 880	1 021 736	1 535 899	837 817	983 869	872 804	645 418	675 337
	Fogyatékkal élők, fő	344 460	17 835	29 873	21 562	50 316	74 204	57 952	92 718
	Arány, %	5,2	1,7	1,9	2,6	5,1	8,5	9,0	13,7
Község	Népesség, fő	3 625 435	673 200	729 003	471 774	549 440	441 214	380 188	380 616
	Fogyatékkal élők, fő	232 546	10 968	16 925	15 934	34 019	46 696	44 220	63 784
	Arány, %	6,4	1,6	2,3	3,4	6,2	10,6	11,6	16,8
Magyarország		5,7	1,7	2,1	2,9	5,5	9,2	10,0	14,8

Forrás: KSH Népszámlálás 2001, adatai alapján saját számítás

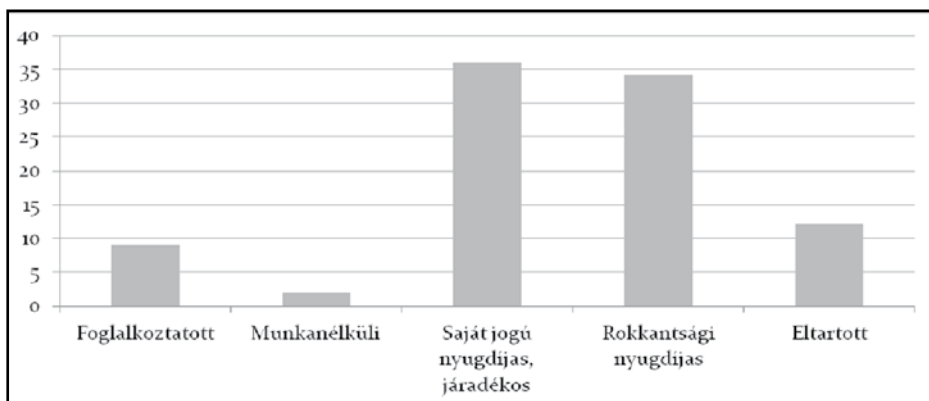

A település jogállása szerint vizsgálva a fogyatékkal élőket, megállapítható, hogy a községekben – egyetlen korcsoporttól, a 14 évnél fiatalabbaktól eltekintve – rendre magasabb a fogyatékkal élők aránya, mint a városokban. E jelenség hátterében feltételezhetően több tényező együttes hatása is meghúzódik. Ebben éppen úgy megjelenik az egészségügyi szolgáltató rendszer rossz elérhetősége, mint a szociokulturális és mentális jellemzők, az országosnál kedvezőtlenebb munkakörülmények vagy pedig a leszámálékolás tudatos „választása”, ami menekülést jelent a kilátástalan tartós munkanélküliségből, és az ezzel járó elszegényedésből. A fogyatékkal élő községi lakosok felülreprezentáltsága ugyanakkor egy súlyos ellátási problémára is utal, hiszen éppen a legrászorultabb, egyedül élő (özvegy) idős asszonyok számára elérhetetlen a jellemzően a nagyvárosokban (megyeszékhelyeken) nyújtott széles körű szolgáltatási kínálat, amely enyhíthetné társadalmi kirekesztettségüket, fizikai és mentális elszigeteltségüket.

Az esélyegyenlőség megteremtésének egyik legfontosabb intézménye az iskola, és ezen a területen sajnos azt kell megállapítanunk, hogy a közoktatási rendszer bizony kapacitáshiányos, a fogyatékkal élők iskolai végzettsége elmarad, sőt egyes dimenziókban jelentős mértékben elmarad az országos szinttől. A 2001-es népszámlálás adatai szerint a fogyatékkal élők 31,6 százaléka – azaz majd egyharmada! – az általános iskolát sem tudta befejezni, annak ellenére, hogy az értelmi fogyatékkal élők csupán 10 százalékos arányt képviselnek. A települési lejtő ezen a téren is tetten érhető, a fővárosban a legalacsonyabb, míg a községekben a legmagasabb az általános iskolát el nem végzett fogyatékkal élők aránya. Hasonló folyamatok figyelhetők meg a szakképzés tekintetében is, ahogyan az érettségizettek és diplomát szerzők körében is érvényre jut a fogyatékkal élők hátránya.

A fogyatékkal élők egyértelműen kedvezőtlen helyzetben vannak, de köztük is különösen kedvezőtlen a cigány származásúak helyzete. 2001-ben a népesség 1,9 százaléka mondta magát cigány származásúnak, ám arányuk a fogyatékkal élők körében 2,1 százalék volt. A legmagasabb iskolai végzettség tekintetében a cigány származású fogyatékkal élők helyzete egészen megdöbbentő képet mutat: a 7 éven felüliek majd háromnegyede (64,6%) az általános iskolát sem végezte el, ami erősen korlátozza munkaerő-piaci lehetőségeiket. Az iskola ugyanis nem csupán a szocializáció színtere, de a társadalmilag elvárt minimális tudásszint átadója is, így az egyén munkaerő-piaci lehetőségeit nagyban meghatározza az iskolában elért teljesítménye. Hozzá kell tenni, hogy a fogyatékkal élők gazdasági aktivitása nem csupán a cigány származásúak körében volt alacsony 2001-ben (lásd I. ábra), hiszen mindössze 9 százalékuk volt foglalkoztatott és 2 százalékuk volt munkanélküli, több mint kétharmaduk (70%) pedig inaktív kereső, azaz rokkantsági nyugdíjas (34,1%), vagy saját jogú nyugdíjas (35,9%) volt.

I. ábra: A fogyatékkal élők gazdasági aktivitása (2001)

Forrás: KSH Népszámlálás 2001. adatai alapján saját szerkesztés

Tekintve, hogy a fogyatékkal élőkre vonatkozó adatok majd egy évtizeddel korábbi helyzetről adnak képet, ráadásul csupán megyei szinten, illetve a település jogállása szerint állnak rendelkezésre adatok, fontos további adatforrást is bevonni a vizsgálatba. Fogyatékkal élőkre irányuló adatgyűjtés ugyan folyik Magyarországon – mint például az EU-SILC háztartáspanel – ám ezek nem a településre vonatkozóan nyújtanak releváns információkat. Települési szintű adatok közül csupán a súlyosan mozgáskorlátozottak számára nyújtott közlekedési támogatás statisztikái állnak rendelkezésre, melyek közül a 2009. évre vonatkozó a legfrissebb.

A súlyosan mozgáskorlátozottak támogatási adatai nyilvánvalóan nem a fogyatékkal élők teljes körére nyújtanak területi relevanciájú információt, csupán a fogyatékkal élők legnagyobb csoportjára, a mozgássérültek egy részére. A KSH 2009-es adatai alapján több mint 142 ezer fő részesült a súlyos mozgáskorlátozottak közlekedési támogatásából, ami figyelembe véve, hogy a 2001-es népszámlálás idején 207 ezer mozgáskorlátozottról adnak számot a statisztikák, azt mondhatjuk, hogy a területi adatok a célcsoport meghatározó részéről információt nyújtanak. Hozzá kell tennünk, hogy a támogatási adatok némileg torzítanak, hiszen a támogatást kérelmezni kell, és összege sem jelentős (éves szinten 7 000–24 500 Ft), ráadásul jövedelmi szinthez is kötött az igénylés (az egy főre jutó jövedelem a családban nem haladhatja meg az öregségi nyugdíj minimumának 250 százalékát), amelynek eredményeként a támogatási adatok csak a mozgáskorlátozottak legrászorultabb csoportjáról adnak információt.³

Ez alapján megállapítható, hogy 2009-ben a súlyosan mozgáskorlátozott támogatottak meghatározó része (57,1%) községekben, illetve a hazai kisvárosok-

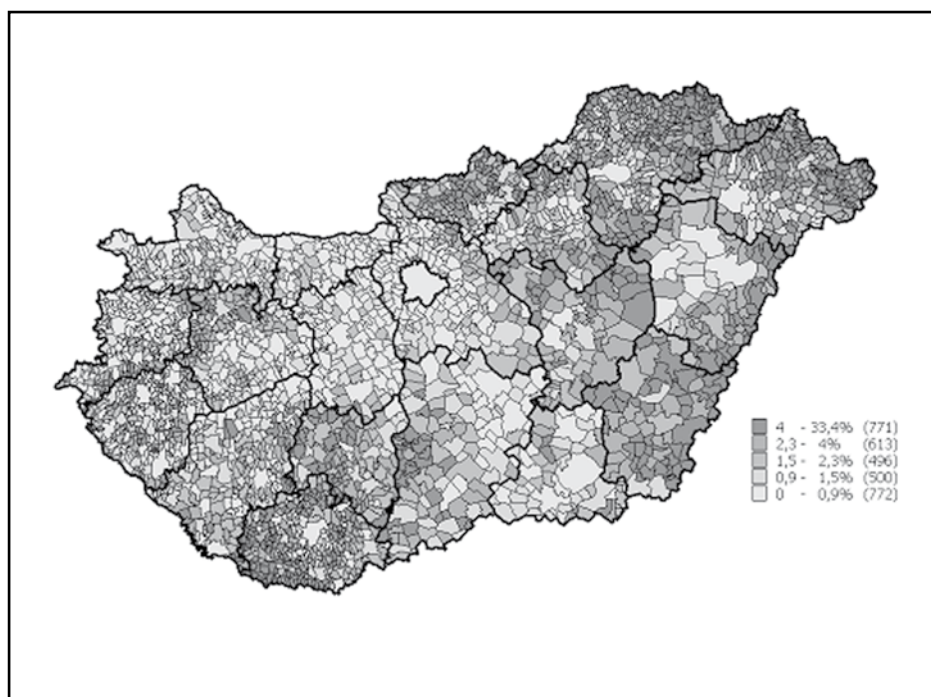

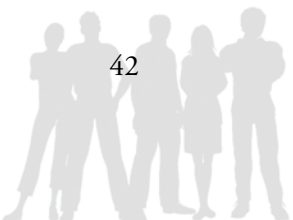
ban (33,4%) élt. Nagyon fontos rámutatni, hogy a súlyosan mozgáskorlátozottak részaránya a teljes népességhez viszonyítva korántsem mutat kiegyenlített képet: a nagyvárosokban – a főváros, illetve a megyei jogú városok esetében – szembeötlően alacsony a támogatottak aránya (0,2-0,5%). Ennek háttérében feltételezhetően az ott élők jobb anyagi helyzete (magasabb nyugdíj, nem igényelhetik a támogatást), illetve a jobb munkaerő-piaci helyzet húzódik meg, ami miatt kisebb mértékű az indokolatlan leszázalékolás.

Az ellenkező végletet természetesen a községek jelentik, ahol a mozgáskorlátozottak közlekedési támogatásában részesülők aránya az országos átlag (1,4) majd kétszeresét (2,6%) jelentik. Települési szinten megvizsgálva az adatokat (lásd II. ábra) láthatóvá válik, hogy a támogatás igénybevétele az ország kedvezőtlen helyzetű térségeiben a legnagyobb arányú. Így különösen Nógrád, Borsod-Aba-új-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Békés, Szolnok, Tolna és Baranya megye településein jelentős a támogatást igénybe vevők aránya.

II. ábra: Súlyosan mozgáskorlátozott személyek közlekedési támogatásában részesültek, az állandó népesség arányában, 2009

Forrás: KSH Tstar 2009. adatai alapján saját szerkesztés

A nemzeti és etnikai kisebbségek területi megoszlása

A 2001-es népszámlálás adatai alapján az ezredforduló időszakában öt olyan nemzeti kisebbség, illetve etnikai kisebbség élt Magyarországon, amelynek lélekszáma a teljes körű adatfelvétel szerint elérte a tízezer főt. Ennél alacsonyabb népesség esetében országos szintű térbeli megoszlást, elhelyezkedést vizsgálni problematikus. A legnagyobb lélekszámú etnikai kisebbséget alkotó cigányságot külön alfejezetben vizsgáljuk, a többi négy nagy nemzeti kisebbséget – német, szlovák, román, horvát – pedig együttesen kezeljük. A négy nemzeti kisebbség, a horvát, a német, a szlovák és a román esetében is fel kell tennünk a kérdést, hogy annak milyen esélyegyenlőségi vonatkozásai vannak. E négy nemzeti kisebbség esetében, ahogy az alacsonyabb lélekszámú nemzetiségeknél is, nemzeti-etnikai hovatartozásuk miatt nem éri hátrány őket, szabadon megvallhatják identitásukat, ápolhatják kulturális kapcsolataikat, és megteremthetik ehhez intézményeiket.

A cigányok és más hazai etnikai-nemzeti kisebbségek közötti jelentős különbség, hogy a legtöbb hazai etnikai és nemzetiségi csoporttal ellentétben a cigányok majd kétharmada nagyon szegény,⁴ legtöbbször a helyi társadalmak legsó szegmenseiben vagy éppen azon kívül helyezkednek el – a cigányoknak nincs sem erős középosztályuk, sem értelmiségük, sem anyaországuk, amelyre támaszkodni tudnának. A cigányokkal a többségi társadalom nagyon erősen előítéletes, nyílt diszkrimináción alapuló magatartás figyelhető meg. A cigány népességgel szemben a legtöbb hazai nemzeti kisebbség a társadalmon belül igen különböző pozíciókat foglal el.

Ha a négy legnépesebb hazai nemzeti kisebbség térbeli elhelyezkedését vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy azok térben igen koncentráltan, néhány megyében helyezkednek el. A horvátok döntően a déli határszakasz mentén található területeken élnek: 28,7%-uk él Baranyában, 12,6%-uk pedig Bács-Kiskun megyében, de Győr-Moson-Sopron megyében is hasonló megoszlásban élnek. A magukat németnek vallók jelentős része él Baranyában (18,9%), illetve Budapesten és Pest megyében minden harmadik magát németnek valló állampolgár. A szlovákok és a románok döntő többsége Békés megyében található: míg a szlovákok 26,1%-a, addig a románok 36,1%-a. A német kisebbséghez hasonlóan a szlovákok és a románok is jelentős számban képviseltetik magukat Budapesten és környékén: a románok 17,9%-a Budapesten és 7,9%-a Pest megyében él, míg a szlovákok 21,2%-a él Pest megyében és 13,0%-a Komárom megyében, illetve 12,6%-uk Budapesten.

A magyarországi romák területi elhelyezkedésének vizsgálatához mindekenélőtt egy nagyon fontos módszertani-megközelítésbeli kérdést kell tisztáznunk. A romákra irányuló vizsgálatok kulcskérdése a mintaválasztás, amely látszólag egy statisztikai-módszertani probléma, valójában a kutatás elvi alapjaiból következő

egyértelmű választás, amelynek fő kérdése, hogy kit tekintünk cigánynak. Az elmúlt évtizedekben a Magyarországon folytatott cigányvizsgálatok az önbevallást (1), a kérdezőbiztosok általi minősítést (2) és a szakértői listák módszerét (3) egyaránt alkalmazták. A három eltérő módszer három eltérő csoportot határoz meg, még akkor is, ha ezeket egy időben, azonos kutatói csoport végzi. Azonban nem lehet e mögött szakmai, módszertani vagy számítási hibákat sejteni, mindhárom megközelítésnek van relevanciája. Fontos leszögeznünk, hogy arra a kérdésre, hogy ki a cigány, nincs egyetlen, tudományosan megválaszolható válasz, hiszen az etnicitás nem objektív fogalom, egy-egy helyzetben és konkrét közösségben, csoportközi viszonyok között konstruálódik. A „Ki a cigány?” megválaszolása elsősorban módszertani kérdés, hiszen attól függően, hogy hogyan határozzuk meg a cigánynak tartott népesség körét – azaz az önbesorolást vagy a különböző „szakértők”, esetleg kérdezőbiztosok véleményét vesszük alapul a cigányoknak tartott csoport behatárolásához –, különböző társadalmi összetételű csoportokat kapunk. „Az empirikus társadalomtudományi vizsgálódás objektuma nem maga az etnikum, hanem az etnikai klasszifikációs rendszer.”⁵

A hazai empirikus cigánykutatásokat Kemény István 1971-es, majd 1993-ban és 2003-ban megismételt vizsgálata alapozta meg. E kutatás célja az volt, hogy bemutassák, számba vegyék és jellemezzék a Magyarországon élő teljes cigány népességet, illetve az alapcélkitűzéseken felül átfogó képet adjanak a cigányok társadalmi helyzetéről, anyanyelvi megoszlásáról, területi elhelyezkedésükről, élet- és lakáskörülményeikről, fő demográfiai jellemzőikről.

A kutatók mindhárom adatfelvétel során azokat a családokat tekintették cigánynak, akiket a nem cigány környezet annak tartott. Ezzel a definícióval a környezetük által cigánynak tartott emberek helyzetét vizsgálták abban a társadalmi közegben, amelyben a magukat nem cigánynak tekintő, többségi társadalom tagjai határozottan és világosan megkülönböztetik magukat azoktól az emberektől, akiket cigánynak tartanak.⁶ Ebben az esetben a tanárok, önkormányzati vezetők vélekedése a cigánynak tartott emberekről nem csupán magánvélemény, hanem a szó klasszikus értelmében vett társadalmi tény, azaz, ha az iskola, a hivatal valakit cigánynak tart, azt cigányként is kezeli. „A cigánybesorolás az esetek túlnyomó többségében nem semleges tartalmú objektív ténymegállapítás, hanem olyan általánosított, negatív értékítéletekkel jár együtt, amelyek döntően meghatározzák a nem cigány többség és a cigány kisebbség viszonyát, sőt erősen befolyásolják a cigány társadalmon belül zajló folyamatokat is.”⁷

Az önbevalláson alapuló adatfelvételek közül a népszámlálások teljes népességre vonatkozó adatait tekinthetjük kiindulópontnak. A 2001. év előtti népszámlálások során, az ott szereplő kérdésekre kötelező volt a válaszadás, abban az esetben is, ha azok érzékeny adatokat érintettek: a vallásra vagy nemzeti hovatartozásra kérdeztek rá. A 2001. évi népszámlálás kérdőíveinek kialakításakor már érvényben volt

az adatvédelemről szóló törvény, valamint a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény. Ezek rendelkezéseit is figyelembe véve határoztak úgy, hogy a nemzetiségre, fogyatékosagra, vallási hovatartozásra vonatkozó kérdések kikerülnek a kötelezően megválaszolandó kérdések közül, önkéntesen megválaszolhatók lesznek. Ugyanakkor átalakult a kérdés struktúrája is, az adatfelvétel a nemzetiséggel összefüggésben négy kérdést tartalmazott. Rákérdeztek az állampolgárok nemzetiségére, egy nemzetiség kulturális értékeihez és hagyományaihoz való kötődésére, az anyanyelvére, valamint arra, hogy családi, baráti közösségben milyen nyelvet használ. A kérdőív személyi adatlapjain megválaszolható kérdések esetén a számlálóbiztosok figyelmét a lapon és az előzetes felkészítésen is felhívták arra, hogy ezeket a kérdéseket függetlenül kell kezelni a számlálóbiztos személyes véleményétől, el kell különíteni a többi kérdésre adott válaszoktól. A népszámlálás nemzetiségi adatairól szólva Szarka László kiemeli, hogy azok több vonatkozásban is újak, és – az etnicitás többféle aspektusát is figyelembe vevő szemléletük miatt – innovatívak, és mindemellett a jogszerűség követelményeinek megfelelőek voltak. A szerző elemzi a többes válaszok megoszlását a nemzetiségi adatok körében. Rámutat, hogy a többes válasz lehetőségével a hazai etnikai kisebbségek tagjainak nagyobb része élt, és jelentős részük, sok esetben döntő többségük kettős identitásúnak tartja magát. A kettős identitás éppen a cigányság esetében számít a leginkább elterjedt identitásformának.⁸

Tekintsük át ezért először azt a problémát, hogy a 2001-es népszámlálás cigányokra vonatkozó adatai mennyire használhatóak fel elemzésünk céljára! Elfogadva azt a tényt, hogy a népszámlálás önbevalláson alapuló adatai – figyelembe véve, hogy a magukat magyarországi cigánynak, németnek, romániai vagy szlovákiai magyarnak stb. vallók száma elsősorban az előítéletek mértékétől, az adott nemzetiséggel szembeni atrocitások mértékének függvényében, egyik népszámlálásról a másikra számottevően változnak, nem egyszerűen „adatfelvételi hiba”, hanem fontos társadalmi ténynek tekinthető. Azaz, a 2001-es népszámlálás cigány etnicitásra vonatkozó, önbevalláson alapuló adatait az etnikai hovatartozásra vonatkozó egyetlen olyan adatként kell kezelnünk, amelyet az államigazgatás jogosult felhasználni. A 2001-es magyarországi népszámlálás romákra vonatkozó adatainak elemzéséből kitűnik, hogy amennyiben azokat tekintjük cigánynak, akik a nemzetiségre vonatkozó kérdésre cigány, roma, romani, vagy beás választ adtak, 2001-ben 189 988 cigány élt Magyarországon. Ha azt vesszük figyelembe, aki a négy, különböző etnikai kötődésre vonatkozó válaszból akár csak egyre is valamelyik, a cigánysághoz köthető kategóriát jelölte meg, úgy 205 720 cigány került a népszámlálás adatbázisába. Ez a szám körülbelül megegyezik azzal, amit Ladányi és Szelényi 2000-ben végzett kutatása alapján az önmagukat romának minősítők számára becsült,⁹ ugyanakkor lényegesen kevesebb, mint amit a külső társadalmi környezet megítélése alapján

végzett vizsgálatból kiindulva Kemény Istvánék a cigányok számának becsülték. A 2003-as országos reprezentatív cigányvizsgálat eredményei alapján Magyarországon 570 ezer a külső társadalmi környezet által cigánynak tartott ember él, ami majdnem háromszor annyi, mint az önmagukat cigánynak vallók száma. Az adatok további elemzéséből az is kitűnik, hogy a népszámlálás alkalmából magát cigánynak valló népesség összetétele igen hasonlatos a Ladányi–Szelényi által végzett kutatás során cigány öndefinícióval élő népességével, és hogy ez minden lényeges szempont szerint jóval szegényebb, kirekesztettebb csoportnak tekinthető a különféle szakértők, illetve kérdezőbiztosok által romának tekintett népességnél.

Egy 2011-ben publikált kutatás adatai azt mutatják, hogy az ötezer fő alatti településeken a környezet által cigánynak tartott családok inkább vallják önmagukat is cigánynak, ahogy az Északi régióban is jobban közelít egymáshoz a külső társadalmi környezet kategorizációja és az önbesorolás.¹⁰

A 2001-es népszámlálás során magát romának valló népesség térbeli eloszlása, e népesség térbeli koncentrálódása – természetesen annak figyelembe vételével, hogy a roma öndefinícióval élő népesség lényegesen alacsonyabb státuszú, mint azok, akiket a társadalmi környezet, illetve a szakértők romának tekintenek – gyakorlatilag egybeesik azzal a tendenciával, amit a magyarországi romák térbeli elhelyezkedéséről mindenekelőtt Kemény István és munkatársai kutatásainak köszönhetően tudunk.¹¹ A településenkénti és településrészenkénti eloszlások összevetése természetesen helyenként jelentősen eltér attól, amit különböző kutatások, esettanulmányok alapján ismerünk. Ezen azonban nincs mit csodálkoznunk, hiszen az önmagukat cigánynak vallók a cigánynak tekintett népességen belüli aránya nyilván erősen függ az etnikai alcsoporthoz való tartozástól, a népszámlálást végzők vélt vagy valóságos érdekeitől, a cigányellenes előítéletek pillanatnyi állásától, és még számos más tényezőtől is. Mindezek alapján először a roma népesség területi elhelyezkedését nagyobb léptékben, közigazgatási beosztás (megye, kistérség) szerint vizsgáljuk, majd a népességszám szerint képzett településkategóriák és jogállás (város, község) szerint.

Kemény István és munkatársai adatfelvételeinek elemzése lehetőséget nyújt a cigány népesség térbeli elhelyezkedésének időbeli áttekintésére is. Mint az 1. táblázatból is jól látható, a magyarországi cigány népesség alapvetően az ország keleti és északi részén koncentrálódik: már az 1971-es adatok is azt mutatják, hogy az északi, és a keleti régióban él a magyarországi cigány népesség majdnem fele, pontosan 43,4%-a. Az adatfelvételek szerint az északi régióban 1971 és 2003 között a cigány népesség száma és aránya folyamatosan növekedett, 2003-ban már minden harmadik cigány az északi régióban élt. Ugyanakkor a keleti és az alföldi régióban, illetve a budapesti iparvidéken a cigány népesség száma növekedett, de a teljes cigány népesség belüli arányuk csökkent.¹²

3. táblázat: A cigányok megoszlása a cigány népességén belül, a Kemény István vezetésével zajló 1971-es, 1993-as és 2003-as adatfelvétel (Kemény–Janky–Lengyel, 2004), illetve a 2001-es népszámlálás etnikai adatai alapján, regionális megoszlásban

	1971	1993	2003	2001
Északi régió	20,4%	24,3%	32,1%	33,6%
Keleti régió	23,0%	19,8%	19,7%	24,6%
Alföldi régió	16,0%	12,0%	9,4%	7,5%
Budapesti iparvidék	19,0%	18,2%	17,8%	10,3%
Dél-Dunántúl	20,0%	22,8%	17,5%	12,8%
Nyugat-Dunántúl	1,4%	2,9%	3,5%	3,9%
Összesen %	99,8%	100%	100%	100%
Összesen fő	320 000	468 000	570 000	205 720

A munkaerőpiacon leghátrányosabb helyzetben levő cigány népesség országon belüli egyenlőtlen térbeli elhelyezkedése pontosan illeszkedik a legalacsonyabb foglalkoztatottsággal jellemezhető, leghátrányosabb régiókhoz. Napjainkban a cigány népesség minimális foglalkoztatottsága is jelentős regionális eltéréseket mutat, vagyis a munkavállalás lehetősége erősen függ a lakóhelytől.

Már az 1971-es reprezentatív vizsgálat foglalkoztatottsági adataiban is felfedezhetők regionális különbségek: a keleti országrészben (Hajdú-Bihar, Békés, Szabolcs-Szatmár) 15%-kal alacsonyabb, míg Budapesten 6%-kal magasabb volt a cigány népesség foglalkoztatottsága az országos átlagnál. A rendszerváltást követően radikálisan átalakult a munkaerő-piaci részvétel regionális szerkezete. Az 1993-as adatok azt mutatják, hogy a cigány férfiak munkavállalási esélyei jelentős mértékben függtek attól, hogy az ország mely régiójában éltek. Két szélsőséges esetet említve: 1993-ban a cigány férfiak foglalkoztatottsága a munkaképes korúak körében Budapesten és környékén 40,5% volt, addig a keleti megyékben csak 18,4%. Miközben 1993 és 2003 között a foglalkoztatottság mértéke alacsony szinten stabilizálódott, a regionális különbségek jelentős mértékben növekedtek: 2003-ban Budapesten és környékén a cigány férfiak 57,7%-a foglalkoztatott volt, míg ez az arány a keleti megyékben 14,2%, az északi megyékben 22,9%, az Alföldön 23,7%. Tehát az ország keleti és északi részében élő cigány férfiak foglalkoztatottsági helyzete 1993 és 2003 között nemhogy stagnált, hanem romlott.¹³ Azaz, az észak-keleti országrészben a legmagasabb munkanélküliségi ráta a legalacsonyabb iskolázottsági szinttel és a cigány népesség legmagasabb arányával párosul – az egyenlőtlen esélyek halmozódása, koncentrálódása figyelhető meg.

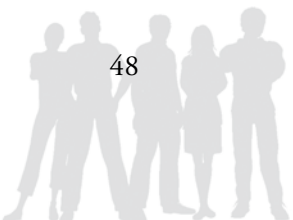
Mivel a Kemény István által vezetett kutatások regionális beosztása nagyon hasonlatos a jelenlegi közigazgatás regionális beosztásához, a budapesti iparvidék pedig megfelel a Közép-magyarországi, illetve Közép-dunántúli régió egészének, ezért a két adatfelvétel regionális szinten, tendenciájában összehasonlítható. A 2001-es népszámlálás szerint – nagyon hasonlóan a Kemény István által vezetett adatfelvételhez – az északi régióban él a cigány népesség harmada. Ezzel szemben a keleti régióban a népszámlálás magasabb, az összes többi régióban (kivéve a nagyon alacsony arányokkal szereplő Nyugat-dunántúli régiót) jelentősen alacsonyabb megoszlást mutat. A megoszlásbeli különbséget magyarázhatjuk Ladányi és Szélényi állításával, miszerint az önbevalláson alapuló etnikai kategorizáció alacsonyabb társadalmi státuszú társadalmi csoportot határoz meg. Azaz, a társadalmi-gazdasági szempontból előnytelenebb pozícióban levő északi régióban inkább vallja magát valaki cigánynak, mint a jóval előnyösebb gazdasági helyzetben levő Közép-magyarországi és Közép-dunántúli régióban (budapesti iparvidék). A népszámlálási adatok lehetőséget adnak arra, hogy a cigány népesség térbeli elhelyezkedését kisebb területi egységek szerinti bontásban, megyei és kistérségi szinteken is elemezni tudjuk.

4. táblázat: A magát a 2001-es népszámlálás során cigánynak valló népesség aránya és megoszlása megyénként

Megye	Cigány, romani, beás népesség	
	aránya a megyén belül (%)	megoszlása a cigány népességen belül megyénként (%)
Borsod-Abaúj-Zemplén	6,3	22,7
Szabolcs-Szatmár-Bereg	4,6	12,9
Nógrád	4,5	4,8
Heves	3,9	6,1
Somogy	3,1	5,0
Jász-Nagykun-Szolnok	3,0	6,0
Baranya	2,6	5,2
Tolna	2,2	2,6
Hajdú-Bihar	2,1	5,7

Forrás: KSH Tstar 2009. adatai alapján saját szerkesztés

A 2. számú táblázatból jól látható, hogy a magát cigánynak vallók közül minden negyedik-ötödik, a cigány népesség 22,7%-a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében él, ebben a megyében az országos átlag több mint háromszorosa: 6,3% a cigány népesség aránya.

Az országon belül ez az a megye, ahol a cigány népesség területi koncentrációja leginkább megfigyelhető. Borsod-Abaúj-Zemplén megyét a rangsorban Szabolcs-Szatmár-Bereg megye követi, de ebben a megyében a magát cigánynak valló népesség aránya és megoszlása is jóval alacsonyabb értékeket mutat, mint Borsod-Abaúj-Zemplén megye esetében: ebben a megyében él a magát cigánynak valló népesség 12,9%-a, a cigány népesség aránya az országos átlag valamivel több mint kétszerese. A cigány népesség területi eloszlását megyei szinten vizsgálva azt mondhatjuk, hogy arányaiban és megoszlásában Borsod-Abaúj-Zemplén megyében és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében mutatható ki a cigány népesség jelentős mértékű területi koncentrációja. E két megyén túl, a Borsod-Abaúj-Zemplén megyével azonos régióban elhelyezkedő Heves és Nógrád megyékben viszonylag magas, az országos átlag kétszerese a cigány népesség aránya, a többi megyében ez az arány már alig magasabb az országos átlagnál.

A kistérségi szintű adatokat megvizsgálva további megállapításokat is tehetünk. Megvizsgáltuk, hogy a cigány népesség aránya mely kistérségekben haladja meg jelentősen az országos átlagot, és éri el legalább az 5% küszöbértéket. Jól látható, hogy az azonos földrajzi tájegységhez, a Csereháthoz tartozó encsi, edelényi és szikszói kistérségekben a legmagasabb a cigány népesség aránya, 12,9%, 17,6, illetve 18,7%. Ez az összefüggő terület mutatja az országon belül a legerősebb etnikai koncentrációt. Az aprófalvas szerkezetű, évtizedek óta hátrányos helyzetű térségben, a Cserehátként ismert földrajzi területen napjainkban az országosan tapasztalhatóval ellentétes demográfiai és társadalmi folyamatokat figyelhetünk meg: a születések, így a lakosság száma emelkedik, ahogy a cigány népesség száma és aránya is növekszik a teljes népességben belül, miközben mindez munkaerő-piaci kirekesztettséggel, alacsony iskolai végzettséggel, nagyon alacsony szintű foglalkoztatottsággal, szegénységgel jár együtt. Ezeken a területeken az egymástól elválaszthatatlan térbeli, szociális és etnikai hátrányok olyan csapdává meredtek, amelyből a jelenlegi viszonyok között jószerivel lehetetlen mindenfajta kitörés. Nemcsak a helyben való boldogulás lehetetlenült el, de az ingatlanárak hatalmas regionális és települési különbségei miatt szinte semmilyen esély nincs arra, hogy az e falvakban rekedt szegény, képzetlen, sokgyermekes, már a második-harmadik generációban is munkanélküliséggel sújtott családok elköltözzel javítsanak helyzetükön. A gazdaság térbeli átstrukturálódása, a munka eltűnése egy adott térből, az ezzel párhuzamosan zajló népességcserén alapuló demográfiai változások következtében nemcsak újabb és újabb gettósodott települések alakultak ki, hanem a szegregációnak egy, Magyarország eddigi történetében teljesen új formája jelent meg: a gettósodó térség.¹⁴

III. ábra: A magas etnikai koncentrációval jellemezhető kistérségek

Forrás. KSH Népszámlálás 2001. adatai alapján saját szerkesztés

A csereháti kistérségekkel szomszédos, hasonlóan magas etnikai koncentrációval és társadalmi-gazdasági elmaradottsággal jellemezhető kistérség még az ózdi, amely nyugati irányba a hevesi és nógrádi hasonló helyzetben levő kistérségek (Pétervására, Bélapátfalva, Bátorfyerenye, Szécsény, Pásztó) felé terjeszti ki a gettósodás veszélyével fenyegetett területet. A Csereháttal keleten szomszédos a hasonló helyzetben levő Abaúj-hegyközi kistérség, amely keleti irányban, a zempléni kistérségek felé (Szerencs, Sárospatak, Sátoraljaújhely és Bodroghöz) terjeszti ki e hátrányos helyzetű területet. A roma népesség területi koncentrációját figyelhetjük meg az ország észak-keleti csücskében is: a vásárosnaményi, mátészalkai, fehérgyarmati, csengeri, záhonyi, és nyírbátori kistérségek is egy összefüggő területet alkotnak.

Az országon belül vannak még olyan kistérségek, ahol nagyon magas az etnikai koncentráció, és mindez társadalmi-gazdasági elmaradottsággal párosul, de ezek a területek korántsem alkotnak a cserehátihoz hasonló méretű, összefüggő területet. A társadalmi problémák területi súlyát mutatja, hogy a kormány a területfejlesztési támogatások célzott elosztása érdekében fontosnak látta a kistérségek területfejlesztési szempontú besorolását.¹⁵ Ezek alapján

az ország 174 kistérségének több mint a fele hátrányos helyzetűnek számít, ezen belül megkülönböztetnek 47 leghátrányosabb helyzetű kistérséget, ahol az ország lakónépességének 14,9%-a, mintegy másfél millió ember él. A leghátrányosabb helyzetű térségek közül azokban, ahol az ország lakónépességének 10%-a él, komplex felzárkóztató program megvalósítását írja elő a kormányrendelet. Fontos szempont, hogy a leghátrányosabb helyzetű (LHH) kistérségeken kívül mintegy 244 támogatásra szoruló, egyedi elbírálást igénylő hátrányos helyzetű település van. A Melléklet 1. táblázata azt mutatja, hogy a magas etnikai arányokkal jellemezhető kistérségek többsége LHH-kistérség is, azaz, a gazdasági-társadalmi problémák, és a romák által felülreprezentált területek gyakori együttjárása figyelhető meg. Ugyanakkor fontos felhívni a figyelmet arra, hogy vannak olyan kistérségek, amelyek gazdasági-társadalmi szempontból rendkívül kedvezőtlen helyzetben vannak, de a roma lakosság felülreprezentáltsága nem jellemző, azaz, a két tényező területileg nem teljesen azonos.

Kemény István vizsgálataiból tudjuk, hogy a cigány népesség alapvetően falvakban, azoknak is a legszélén elhelyezkedő telepeken vagy külterületen élt a hetvenes években. Az 1971-es felmérés szerint a cigányok több mint háromnegyede, 78,2%-a élt községekben. Részben a nagyobb községek várossá nyilvánításának, részben a vándorlás következtében ez az arány 1993-ra 60,5%-ra csökkent; bár még így is a teljes népességhez viszonyítva a cigány népesség inkább a községi lakóhellyel volt jellemezhető. A 2001-es népszámlálás megerősíti ezt: míg a teljes népesség harmada (34,6%) él községekben, addig a magát cigánynak valló népesség több mint fele (54,9%).

Ennél karakterisztikusabb eltéréseket kapunk, ha a magát cigánynak valló népesség megoszlását településkategóriáinként vizsgáljuk: húszezer fő alatti településkategóriákban a cigány népesség aránya nagyobb, mint a teljes népességé, a magát cigánynak valló népesség aránya ezekben a településkategóriákban az országos átlagot rendre meghaladja. A legnagyobb különbségeket a 200 és 20 000 fő közötti településkategóriákban találjuk: a 200 és 20 000 fő közötti településeken a cigány népesség aránya az országos átlag duplája, és súlyuk kétszeres a teljes népességhez viszonyítva.

5. táblázat: A magát cigánynak valló népesség megoszlása településkategóriák szerint

Települések népességszáma	Népesség megoszlása az egyik településkategóriában	Cigány, romani, beás népesség	
		megoszlása a településkategórián belül	aránya a településkategóriában
0–199 fő	0,4	0,7	3,9
200–499 fő	2,3	4,6	4,0
500–999 fő	4,8	9,2	3,9
1000–1999 fő	9,0	15,9	3,6
2000–4999 fő	14,8	22,6	3,1
5000–9999 fő	9,4	11,0	2,4
10 000–19 999 fő	10,8	11,7	2,2
20 000–49 999 fő	11,8	8,6	1,5
50 000–99 999 fő	7,6	3,1	2,4
100 000–210 000 fő	11,7	5,7	2,2
210 000 fő fölött	17,4	6,8	0,8
Végösszeg	100,0	100,0	2,0
Község	34,6	54,9	3,2
Város	65,4	45,1	1,4
Végösszeg	100,0	100,0	2,0

Forrás: KSH Népszámlálás 2001. adatai alapján saját számítás

Az alacsony lakónépességű települések roma felülreprezentáltsága hosszú évtizedekre visszamenő folyamat eredménye, elsősorban a szocialista településpolitikát követve. Az aprófalvak lehetőségeit a hatvanas évektől alapvetően a centralizált redisztribúció településpolitikai célkitűzései határozták meg. A mezőgazdaság kollektivizálása, s különösen az 1959–60-as, második TSz-szervezési kampány után megkezdődött a népesség eláramlása a falvakból, amely az aprófalvak esetében egy idő után meneküléssé gyorsult fel. Az 1971-ben elfogadott Országos településhálózat-fejlesztési koncepció mintegy „szentesítette”, és ezzel fel is erősítette a hatvanas években elindult folyamatokat. A tervezés legfontosabb eszközévé az egyes települések szigorú hierarchikus kategóriába sorolása vált. A „szerepkör nélküli települések” kategóriájába került falvak esetében (ide soroltatott az aprófalvak legtöbbje), a koncepció szelleme és gyakorlati megvalósulása felerősítette a korábban elindult eróziós tendenciákat. A köznyelvben körzetesítésként számon tartott folyamat eredményeként felgyorsult az intézmények összevonása, egyre nagyobb TSz-ek, tanácsközterek alakultak ki, szaporodtak az iskolaösszevonások. Az intézmény- és forráselvonásra a lakosság további erőteljes elvándorlása volt a válasz.

A hetvenes években a településhálózat-fejlesztési és a cigányság asszimilációjára törekvő programok összekapcsolása – elsősorban annak támogatása, hogy telepfelszámolás címén azokban az aprófalvakban vásároljanak házat cigány családoknak, ahonnan mindenki elköltözni szeretett volna – szándékolt volt, a látható szegénység elrejtésére irányult, azt a szándékot fejezte ki, hogy falusi, és ne városi gettók keletkezzenek. Ennek következtében az aprófalvakat érintő, jelentős mértékű szelektív migráció és a cigánytelepek felszámolásának következményeként a nyolcvanas évek elejére a szegregáció új formája alakult ki: a gettósodó aprófalu. Az e társadalmi jelenséget bemutató tanulmányok részletesen leírják az elmúlt évtizedek politikai döntéseinek migrációs hatásait: a lehetőségekkel rendelkezők menekülését jobb helyzetű településekre, illetve a megüresedő házakba érkezőket, akik általában a falusi szegénység legelesettebb rétegeit képviselik, a környező cigánytelepek lakóit és minden más, hányatott sorsú családot. Ezekben a falvakban olyan csonka társadalmak alakultak ki, ahol a falu lakóinak jelentős részére jellemző a több generációra visszatekintő szegénység, az alacsony iskolázottság, és a tartós kirekesztettség.¹⁶

A rendszerváltást követő évek egyik legváratlanabb következménye az a demográfiai fordulat volt, hogy csökkent a városok népessége, ezzel szemben a községekbe való bevándorlás jelentősen meghaladta a községekből való elvándorlást. Ennek a jelenségnek a kisebb része a szuburbanizációnak, a városból kimenekülő közép- és felsőközéposztály migrációjának tulajdonítható. A jelenség nagyobb része azonban a városi munkahelyét elvesztő, többnyire falusi származású, alacsonyan képzett, magas arányban roma népességnek az agglomerációs térségen kívüli falvakba történő menekülésével magyarázható.¹⁷ Ezzel párhuzamosan a kilencvenes évek végére a különböző társadalomtudományi műhelyek kutatói, egymással párhuzamosan zajló vizsgálatok alapján már egy újabb társadalmi jelenségre hívják fel a figyelmet: a cigány népesség egyenlőtlen térbeli elhelyezkedéséről és a gettósodás regionális folyamatairól, az „elkülönítettségi arány” fokozódásáról, és a szegregáció formáinak változásáról számolnak be. Leírják a szegregálódó térségek különböző típusait, a gettósodó térség kialakulásának folyamatát.¹⁸

A főbb életkori csoportok területi megoszlása

Magyarország demográfiai helyzete a nyolcvanas évektől folyamatosan romlik. 1981 óta a halálózási ráta tartósan, és folyamatosan meghaladja a születések arányát, így a természetes fogyás kisebb ingadozások mellett folyamatosan emelkedik. A népesség fogyásával párhuzamosan a lakosság előregedése is egyre erőteljesebb, ami a csökkenő születésszámból és a növekvő átlagéletkorból is adódik. A családok egyre kevesebb gyermeket vállalnak, csökken a nők reprodukciós arányszáma. A fiatalok száma az 1990-es több mint 2 millió főről 2008-ra 1,5 millió fő alá csökkent, ezzel

szemben az idősök száma 2 millió főről 2,2 millióra nőtt a lakosságszám csökkenése mellett. Így napjainkban (2008-as adat) 100 idősekre mindössze 68 gyermekkorú jut, így országunk népessége erősen előregedett.

A népesség öregedése az ország valamennyi lakosát – tartozzon bármelyik korosztályba – alkalmazkodásra kényszeríti. Az idősök körében magas az egyyszemélyes háztartások aránya, sokan élnek a létminimum alatt, így ez komoly szegénységi problémaként is jelentkezik. Emellett, a nyugdíjaskorúak növekvő száma a nyugdíjrendszer megreformálását, fenntarthatóvá tételét is szükségessé teszi, ami növelheti az aktív korúak társadalmi terheit. Az idősök nagy száma kihívást jelent az egészségügyi és szociális ellátórendszernek is. Az öregedés kérdésköre azonban nem szűkül kizárólag az anyagi biztonság kérdésére. Fontos célként kell kitűzni, hogy az időskorúak – ameddig, és amennyire lehet – ne veszítsék el önállóságukat, ne szigetelődjenek el a társadalomtól; azzal is segítsék őket önállónak és függetlennek maradni, hogy az ellátásuk otthon, a megszokott környezetükben álljon rendelkezésükre. Ellenben Magyarországon a házi gondozás a települések 26%-ában, az étkeztetés a települések 21%-ában nincs megszervezve, és ebben nem is nagyon tapasztalható elmozdulás. Megfigyelhető az urbanizációs lejtő hatása is, azaz minél kisebb a település lélekszáma, annál hiányosabb az ellátás.

Az ország előregedése ellenére, jócskán vannak olyan települések is hazánkban, melyek népessége fiatalos, és a gyermekkorúak száma jelentősen meghaladja az idősekét. Ezek a települések két csoportba oszthatók. Egyrészt ide tartoznak az ún. szuburbán települések, melyek nagyvárosaink körül találhatók, és lakóhelyet biztosítanak a városból kiköltöző, nagyrészt fiatal, gyermekes családoknak. Így ezeken a településeken a bevándorlásból, és a természetes szaporodásból is adódik a növekvő népességszám, a viszonylag sok gyerek és fiatalos korstruktúra. Ezeknek a községeknek és városoknak a fejlesztése az átlagostól eltérő mintát követelne, hiszen itt éppen azokra a funkciókra lenne szükség (bölcsőde, óvoda, iskola, sportlétesítmények, közösségi terek, stb.) amelyek a jellemző magyarországi településeken ma már éppen visszafejlesztésre, bezárásra ítéltetnek az alacsony gyermeklétszám miatt.

A fiatalos települések másik nagy csoportját alkotják a szegregálódó falvak, ahol a nagyarányú cigány népesség hagyományosan magas születési rátája következtében találhatunk fiatalos korstruktúrát. Ezeken a területeken azonban nemcsak a sokgyermekes családok, hanem a munkaerőpiacról végleg kiszorult, alacsony iskolázottságú, tartós szegénységgel és kilátástalansággal sújtott társadalmi csoportok is erősen felülreprezentáltak, így ezen települések rehabilitációja, és kiemelt komplex fejlesztése egyre sürgetőbbé válik.

A legfrissebb statisztikai adatok alapján (2008) hazánk korstruktúrája igen mozaikos képet mutat. A 100 időskorúra jutó gyermekkorúak számát, azaz az öreg-ségi indexet vizsgálva nagyon komoly eltéréseket tapasztalhatunk az országos 68,0-

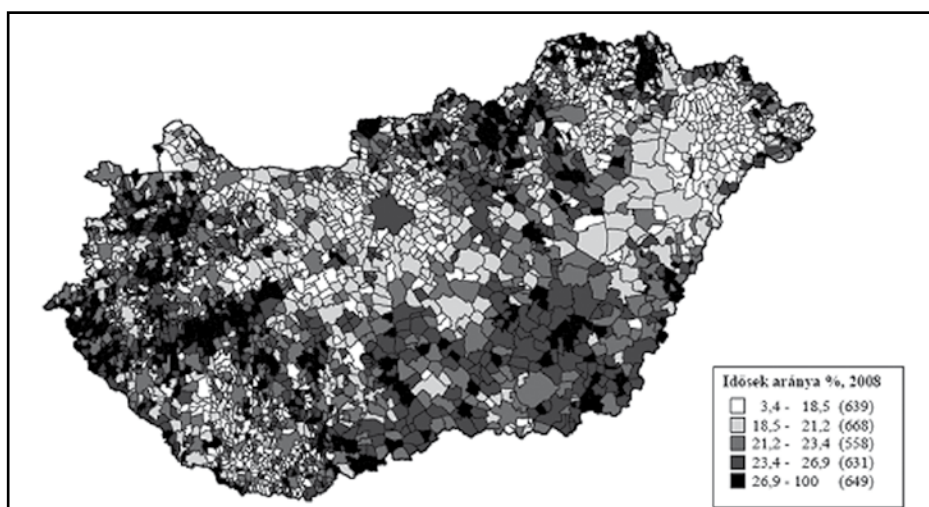

as értéktől. Míg a „legöregebb” Budapesten ez az érték mindössze 50 – azaz kétszer annyi időskorú él, mint ahány gyermek –, addig Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a gyermekek száma és aránya még napjainkban is kis mértékben meghaladja az idősekét, és az öregségi index értéke 100 fölött van. Budapestnél kevésbé előregedett, de az országos értékhez viszonyítva az idősek erősen felülreprezentáltak Zala, Békés, Vas, Csongrád, Heves, Somogy és Tolna megyékben, ezzel szemben viszonylag fiatalosak még a Pest, Hajdú-Bihar és Borsod-Abaúj-Zemplén megyék.

Budapest előregedésének oka főként a szuburbanizációs folyamatokban keresendő, hiszen a 1980-as évektől megfigyelhető, igaz napjainkban már csökkenő intenzitású a fiatalok és a fiatal gyermekes családok agglomerációs övezetbe való kiköltözése. Az idősek mobilitása ezzel szemben nem jelentős, így a népesség napjainkban már komoly mértékben előregedett. Hasonlóan előregedettek Zala és Vas megye aprófalvai, vagy Békés és Csongrád tanyás-agrártelepülései, ahol a fiatalok elvándorlása miatt a helyben maradt népesség átlagéletkora igencsak magas. Főként az aprófalvas területeken ma már a népesség olyannyira előregedett, hogy komolyan kell számolni egyes falvak kihalásával. Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar és Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a fiatalos korszerkezetet az ott élő roma népesség viszonylag magas megjelenésével magyarázhatjuk, míg Pest megye esetében a szuburbanizációs folyamatok okozzák a magas gyermeklétszámot. Ha települési szinten vizsgáljuk az idősek elhelyezkedését országunkban, újabb fontos megállapításokat tehetünk az idősek területi koncentrációjáról, és az ebből adódó társadalmi és szociális problémákról (IV. ábra).

IV. ábra: A 60 év fölöttiek aránya 2008-ban Magyarország településein

Forrás: KSH T-STAR 2008. adatai alapján saját számítás

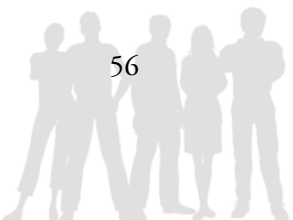

Hazánk legelöregedettebb települése a mindössze 15 fős Tornabarakony, ahol valamennyi lakos 60 évnél öregebb. Természetesen ez egy extrém eset, de intő példát mutat, hiszen az aprófalvak népességfogyása, fokozatos funkcióvesztése, a fiatalok elvándorlása, az aprófalvak komoly válságára és ellátási problémájára mutat rá. A IV. ábrán fekete színnel jelölt településeken ma már a népesség több mint 26,9%-a betöltötte a 60 évet. Ezek a települések az ország külső és belső periferiáján találhatók, ahol az elérhetőség rossz, a mindennapi élethez szükséges alapellátás nehezen megszerezhető, magas az alacsony iskolai végzettségűek, munkanélküliek, tartós szegénységben élők aránya. Így az itt élő idősök helyzete halmozottan hátrányos, a kisméretű településeken ellátásuk szinte megoldhatatlan feladat. Kivételt jelent a Balaton környéke, hiszen itt az idősök magas aránya abból adódik, hogy a nagyvárosi (főként budapesti) magasabb iskolai végzettségű nyugdíjasok idős korukban költöznek ide, az aktív korukban használt nyaralójukba, vagy az újonnan vásárolt ingatlanjukba, hogy a nagyvárosi ártalmaktól távol, de jó ellátással és vonzó természeti környezettel rendelkező településeken élvezhessék a nyugdíjas kort. Így ebben a térségben a helyzetük nem nevezhető hátrányosnak.

A következőkben tekintjük át, hogy mi jellemző a hazai idős népességre, mik a főbb jellegzetességek, megoldandó problémák, melyek azok a területek, ahol sérülhet esélyegyenlőségünk.¹⁹ 2008-ban a magyar társadalom ötöde (21,8%) 60 év feletti, tizede (11,2%) 70 év feletti, és 3,7%-a 80 év feletti volt. Azaz a magyar népesség harmada idősnek mondható. Ugyanakkor e népesség, a 65 év felettiak majd kétharmada (62%) nő. Már az időskor kezdetén nagyon magas a nők között az özvegyek aránya, a 60 év feletti nők fele, a hetven év felettiak kétharmada özvegy, amit a férfiak és nők eltérő várható életkora magyaráz: 2007-ben a férfiak várható életkora 69,2, míg a nőké 77,3 év volt. A várható élettartamban nemcsak nemi, hanem jelentős regionális különbségeket is felfedezhetünk: az ország legfejletlenebb területein, Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben majd három évvel alacsonyabb a születéskor várható élettartam, mint az ország nyugati, fejlettebb területein, Veszprém, Zala és Győr-Moson-Sopron megyékben. Hasonlóképpen egy községben élő ember a városinál másfél, a budapestinél két és fél évvel él rövidebb ideig.²⁰

Az elmúlt évtizedekben jelentősen emelkedett azoknak a háztartásoknak az aránya, amelyeknek időskorú személy is tagja, és ezen belül főleg azoké, melyeket csak időskorú személy(ek) alkot(nak). Az egyszemélyes háztartások több mint felében idős lakókat találunk, jellemzően nőket. Ami más megközelítésben azt jelenti, hogy az idősök harmada egyedül él,²¹ éppen akkor, amikor életkori sajátosságok miatt egyre nagyobb szükségük van a támogatásra–segítésre. A megváltozott társadalmi viszonyok (erősebb területi mobilitás, növekvő és modernizálódó lakáshálózat) miatt a több generációt magában foglaló háztartások aránya fokozatosan csökkent,

azaz, a fiatalok egyre nagyobb hányada lakik külön szüleitől (nagyszüleitől). A kutatások azt bizonyítják, hogy a háromgenerációs együttélési formák, azaz amikor a nagyszülő együtt él a már családot alapított felnőtt gyermekével, sok esetben kényszeren alapul, amiben az anyagi lehetőségek hiánya, illetve a házasságok felbomlása játszik döntő szerepet.²² E folyamatok sürgetővé teszik a szociálpolitikai feladatok erősítését, hiszen csökken a lehetősége annak, hogy a családon belül megoldható legyen az idősök segítése, ellátása, gondozása. Bár a lakosság iskolázottsága az elmúlt évtizedekben fokozatos emelkedést mutat – ami együtt jár azzal is, hogy az idősök iskolázottsági szintje is emelkedik –, de a korcsoportok közötti iskolázottsági különbségek megmaradtak, azaz az idősök átlagos iskolai végzettsége jellemzően alacsonyabb, mivel azok az évtizedekkel korábbi iskolázottsági viszonyokat tükrözik még akkor is, ha felnőttként is szereztek valamilyen magasabb képzettséget. Ennek is következménye, hogy hazánkban az idősebb korcsoportok foglalkoztatási rátája európai összehasonlításban igen alacsony, ami a rendszerváltás miatti gazdasági változásokkal jól magyarázható. Megfelelő foglalkoztatási kilátások híján viszonylag sokan kerültek rokkantnyugdíjas, munkanélküli, egyéb inaktív státuszba, illetve ma már újbóli munkába állásuk a gazdasági és foglalkoztatási válság miatt szinte lehetetlen.

Lakáskörülményeik, anyagi fogyasztásuk, kulturális aktivitásuk alapján a 60 éven felüliek több mint egyötödét sorolhatjuk a felső-, illetve a középosztályhoz. Legnépesebb (46%-os aránnyal) az átlagos anyagi színvonalon élő kispolgárok kategóriája, amelyet – a lakáviszonyok szerint – a jó, illetve a rossz lakással rendelkezők rétegére bonthatunk. Az idősök több mint 30%-a tekinthető szegénynek, és ebből mintegy 10% a depriváltak (a nagyon rossz lakás- és anyagi körülmények között élők) hányada. Az idősök társadalmi státuszát, életkörülményeit leginkább a nyugdíjazásukat megelőző munkaerő-piaci pozíció határozza meg: ez minél előnyösebb volt, annál kedvezőbbek a mostani létviszonyaik.²³

A társadalmi státusz az idősök egészségi állapotát alapvető módon befolyásolja. A felső és középosztályhoz tartozók körében jóval alacsonyabb a tartós betegségben szenvedők, a fogyatékosok aránya, mint a szegények, vagy a depriváltak között. Az azonban általánosan elmondható, hogy az idősök sűrűbben veszik igénybe az egészségügyi szolgáltatásokat, korukból, és az ezzel együtt járó rosszabbodó egészségügyi állapotukból következően.

Napjainkban az idősök jelentős tömegei igényelnének intenzív egészségügyi és szociális gondoskodást, de a gyakorlatban érzékelhető, hogy növekszik a szociális ellátások iránti igény. Ezzel szemben a KSH 2009-es adatai alapján (lásd Melléklet 3. táblázata) az országban 833 olyan település van (a települések 26,4%-a), ahol senki nem részesül házi segítségnyújtásban, és 671 olyan település (a települések 21,3%-a), ahol senki nem részesül szociális étkeztetésben.

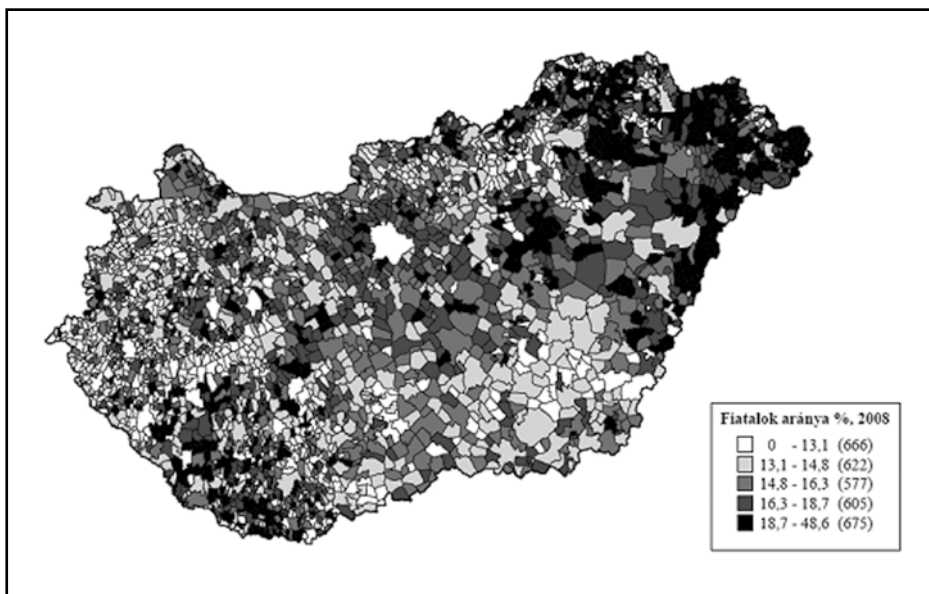

Az ellátással nem rendelkező települések nagy arányban találhatók meg az aprófalvas vidékeken, így méltán vetődik fel, hogy a kistelepülésen élő idősöknek csorbul azon joguk, hogy igénybe vegyék a házi segítségnyújtást és étkeztetést, jellemzően abból az okból kifolyólag, hogy az önkormányzatok (különösen pedig a kistelepülési önkormányzatok) a szükséges pénzeszközök hiányában nem – vagy nem teljes mértékben – tudnak eleget tenni a jogszabályban előírt kötelezettségeiknek.

Nincsenek forrásaik házi gondozók foglalkoztatására, és a szakképzett munkaerő hiányával is szembe kell nézniük. Az idősök területi elhelyezkedése és problémái után vizsgáljuk meg, hogy a korstruktúra másik végén lévő gyermekkorú (0–14 éves) lakosság elhelyezkedésében milyen regionális különbségeket tapasztalhatunk (V. ábra).

V. ábra: A 14 éven aluliak aránya 2008-ban Magyarország településein

Forrás: KSH T-STAR 2008. adatai alapján saját számítás

A gyermekkorúak főként az északkeleti országrészben élnek nagyobb arányban, hiszen Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben, Hajdú-Bihar keleti országhatárhoz közeli településein, illetve a Közép-Tisza vidékén találhatjuk azoknak a településeknek a nagy részét, ahol a gyermekkorúak aránya meghaladja a 18,7%-ot. A legmagasabb gyermekarány Csenyété települést jellemzi, ahol az összlakosság közel fele (48,6%-a) 14 évesnél fiatalabb, de Tornanádaska, Szakácsi, Tiszabő, Felsőregmec,

Lácacséke, Uszka településeken is magasabb a gyermekek aránya 40%-nál. Ezek a települések ma már szinte teljes egészében romák által lakottak, ahol hagyományosan magas a nők reprodukciós indexe. A Dél-Dunántúl aprófalvaiban megjelenő magas gyermekarány is az itt élő roma lakosság magas születési rátájával magyarázható.

Ezekben az esetekben fontos megjegyezni, hogy a gyermekek esélyegyenlőségi problémája nem a korukból fakad, hanem főként etnikai hovatartozásukból. Ezek a gyermekek nagy arányban mélyszegénységben élő, alacsony iskolai végzettségű, munkanélküli, esetleg leszázalékolt szülők leszármazottai, akik egészségtelen lakáskörülmények között, rossz egészségügyi ellátással, iskolázatlanul élnek, így nagy eséllyel válnak ők is munkanélkülivé, fogyatékosná, depriválttá.²⁴

Vallási, hitbéli meggyőződés szerinti csoportok területi megoszlása

Az Európai Unió országában a vallásszabadság hivatalosan elismert, de ennek ellenére a vallási alapú diszkrimináció, mely általában összefonódik a rasszizmussal és az idegengyűlölettel, mégis létező jelenség. A történelem folyamán Európát megosztották a protestánsok és katolikusok, a római katolikusok és görögkeletiek, a hivatalos egyházak és a szakadár gyülekezetek közötti konfliktusok és széthúzások; mára ezek a kereszténységen belüli ellentétek jóval kevésbé hangsúlyosak. Azonban egyre nagyobb szerepet kapnak és virágoznak Európa több országában a kisebbségi helyzetben lévő vallási közösségek, így a zsidók, a hinduk, a buddhisták, a bahá'ik, a rasztafárik, a muszlimok. Az erősödő vallási sokszínűség, valamint a nem vallásos európaiak milliói új kihívásokat jelentenek a vallási esélyegyenlőség megteremtésében.

Magyarországon a politikai rendszerváltással egyidőben az egyházak is visszakapták autonómiájukat, megszűntek az egyházi tisztségek előzetes állami engedélyezését előíró rendeletek, újra lehetségessé vált a szerzetesrendek működése, nőtt a vallási műsorok adásideje, eltörölték az egyházi sajtókiadványok cenzúrázását. A parlament elfogadta a lelkiismereti és vallásszabadságról szóló törvényt, és kinyilvánította az állam és az egyház szétválasztását (1990. évi IV. törvény a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról). Megszűnt az iskolai vallásoktatás korlátozása, fakultatív tárgyként lehetővé vált a hitoktatás. 1991-ben 37 egyház és vallási közösség tevékenykedett az országban, 1996-ban már 73, napjainkban pedig 230.

A 2011. évi C. törvény a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról rendelkezik, és ennek mellékleteként határozták meg az Országgyűlés által elismert magyarországi egyházakat, vallásfelekezeteket és vallási közösségeket, melyek a következők:

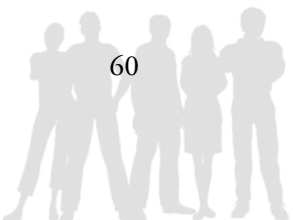

1	Magyar Katolikus Egyház
2	Magyarországi Református Egyház
3	Magyarországi Evangélikus Egyház
4-6	Zsidó vallásfelekezetek: Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség (Statusquo Ante) Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség
7-11	Ortodox Egyház: Budai Szerb Ortodox Egyházmegye Konstantinápolyi Egyetemes Patriarchátus – Magyarországi Ortodox Exarchátus Magyarországi Bolgár Ortodox Egyház Magyarországi Román Ortodox Egyházmegye Orosz Ortodox Egyház Magyar Egyházmegyéje (Moszkvai Patriarchátus)
12	Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete
13	Magyarországi Baptista Egyház
14	HIT Gyülekezete

Az elmúlt években több konferenciát rendeztek hazánkban, aminek fő kérdése a vallási diszkrimináció volt. Ezek eredményeként leszögezhetjük, hogy Magyarországon napjainkban nincs erős vallási diszkrimináció állami szinten, azonban a mindennapokban, illetve a médiában találkozhatunk kisebb problémákkal. Az egyházak és vallási közösségek egyetértettek abban, hogy jelenleg esélyegyenlőségi hiányokat nem, vagy csak nagyon kis arányban okoz vallási közösséghez vagy felekezethez való tartozás. A következőkben lássuk, hogy milyen területi képet rajzol Magyarország vallás szerinti megoszlása!

A népesség felekezeti hovatartozásának vizsgálatát megnehezíti, hogy nem állnak rendelkezésünkre az egész népességre kiterjedő valós adatok. Igaz, a 2001-es népszámlásban (és a jelenleg zajló 2011-es népességszámlálásában is) rákérdeznek a lakosság egyházhoz, felekezethez, vallási közösséghez való tartozására, ám ennek kitöltése az 1992. évi LXIII. törvénnyel összhangban nem kötelező. Mivel azonban az összeírtak kilencetizede – több mint 9 millió személy – érdemben felelt a kérdésre, és 74 százalék (7 millió 600 ezer fő) megjelölt valamilyen egyházat, felekezetet, további 15 százalék pedig egyházhoz, felekezethez nem tartozónak vallotta magát, így mégis alkalmasak lehetnek az adatok a főbb folyamatok feltárására. További módszertani problémát jelent, hogy a válaszadók vallásossága igen sokszínű. Hiszen beletartoznak a napi szinten templomba járók éppúgy, mint az oda alkalomszerűen, vagy éppen soha nem járók, de akiket csecsemőkorban megkereszteltek, vagy más szertartásban részt vettek.

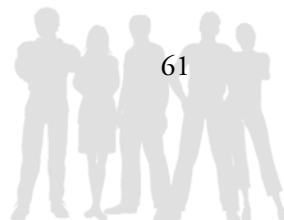

A lakosság csaknem 260-féle egyházhoz, felekezethez, vallási szervezethez, közösséghez sorolta magát. A legtöbben katolikusok, közülük 5,3 millió a római katolikusok száma, a görög katolikusoké pedig megközelíti a 269 ezret. A református egyházhoz tartozónak vallották magukat 1 millió 623 ezren, az evangélikusok száma 304 ezer. Az izraelita vallást 13 ezernél némileg kevesebben jelölték be. Közel 1,5 millió fő nem tartozik vallási csoporthoz, felekezethez, és kicsit több mint 1 millió fő nem adott választ a kérdésre. A római katolikusok a lakosság közel 52%-át, a vallás-megjelölőknek pedig több mint a kétharmadát teszik ki. A reformátusok aránya megközelítően 16%-os, az evangélikusoké 3%-os, a görög katolikusoké valamivel több mint 2,5%.

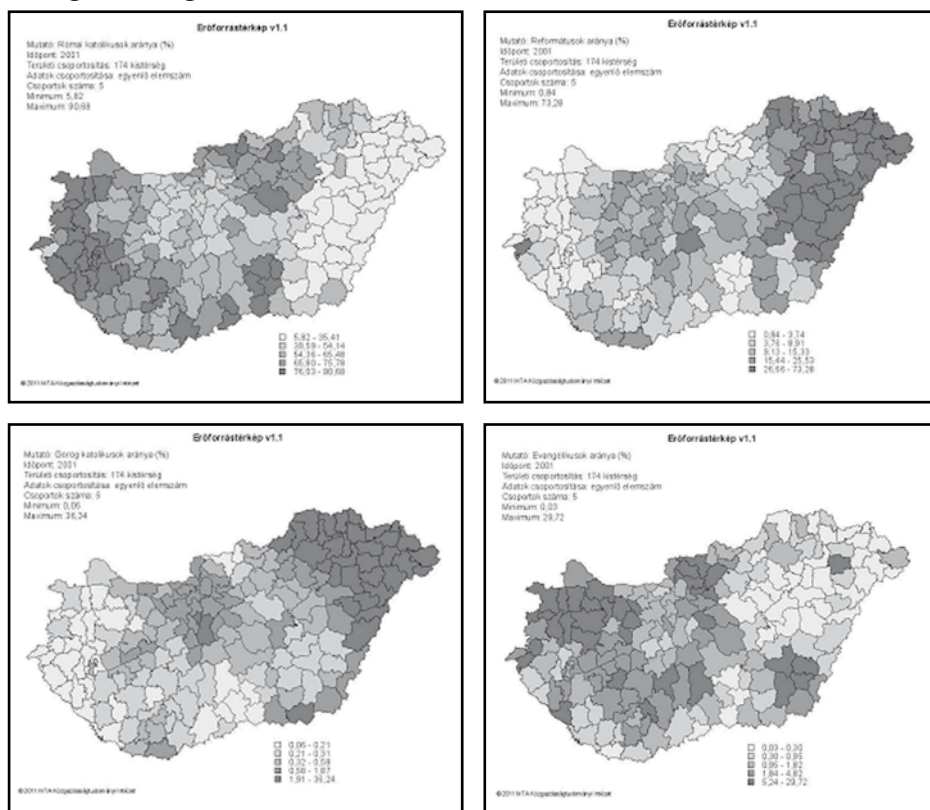
A népesség vallási megoszlásának területi képe igen változatos. Ezt jól szemléltetik az ország 174 kistérségére vetítve a négy legnagyobb vallás hívőinek arányát ábrázoló térképek (VI. ábra). Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a római katolikusok aránya az országban nyugatról kelet felé csökken. A vasvári és letenyei kistérségben az arányuk meghaladja a 90%-ot, ezzel szemben a hajdúböszörményi és a sarkadi kistérségben a 7%-ot sem éri el. Nyugat-Magyarországon kívül még Heves és Nógrád megyékben, valamint Bács-Kiskun és Csongrád megye egyes területein haladja meg a népesség kétharmadát a római katolikusok aránya.

A református vallásúak ezzel szemben főként a Sárospatak–Makó vonaltól keletre élnek, legnagyobb arányban Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar megyékben. A fehérgyarmati kistérségben a református vallásúak aránya a népesség közel háromnegyedét teszi ki, ezzel szemben a Kapuvár–Beled kistérségben az arányuk az 1%-ot sem éri el. A görög katolikusok területi elhelyezkedésére szintén az északkelet-magyarországi felülreprezentáció a jellemző, ezekben a kistérségekben az országos 2,6%-ot akár tíz-tizenötszörösen meghaladó arányokat tapasztalhatunk. Az ország 97 kistérségében (főként Nyugat-Magyarországon és a Dél-Alföldön) viszont arányuk nem éri el a 0,5%-ot sem. Az evangélikusok száma és aránya nyugatról kelet felé mutat csökkenő tendenciát, kivételt jelentenek ez alól Békés megye egyes kistérségei (szarvasi, orosházi, békéscsabai), ahol a népesség közel egyötöde az evangélikus vallás tanait követi (ennek oka az, hogy a szlovák népességen belül magasabb az evangélikus vallást követők aránya).

VI. ábra: A négy legnagyobb vallás hívőinek területi megoszlása a magyarországi kistérségekben

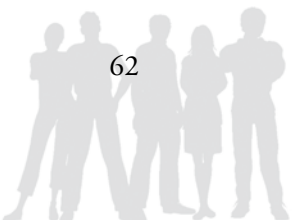

Forrás: www.eroforrasterkep.hu

A vidéki, nem keresztény népességet vizsgálva az izraeliták felülreprezentáltak Vas, Veszprém, Zala, valamint Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar és Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Ez figyelemre méltó egybeesést mutat a zsidó lakosság 19. századi bevándorlási irányaival, és 20. század eleji elhelyezkedésével.

Az örök világtörvényt követő vallások hívei jóval a vidéki átlag felett jelennek meg Bács-Kiskun, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok és Somogy megyében, valamint Tolnában és Veszprémben. Előbbiek egybeesnek a krisnások legfontosabb vidéki központjaival, így elegendő magyarázatul szolgálnak a jelenségre. A felsoroltak közé nem tartozó vallások felülreprezentáltsága (Győr-Moson-Sopron, Nógrád, Pest, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Tolna megyében) szintén további vizsgálatokat igényel.²⁵

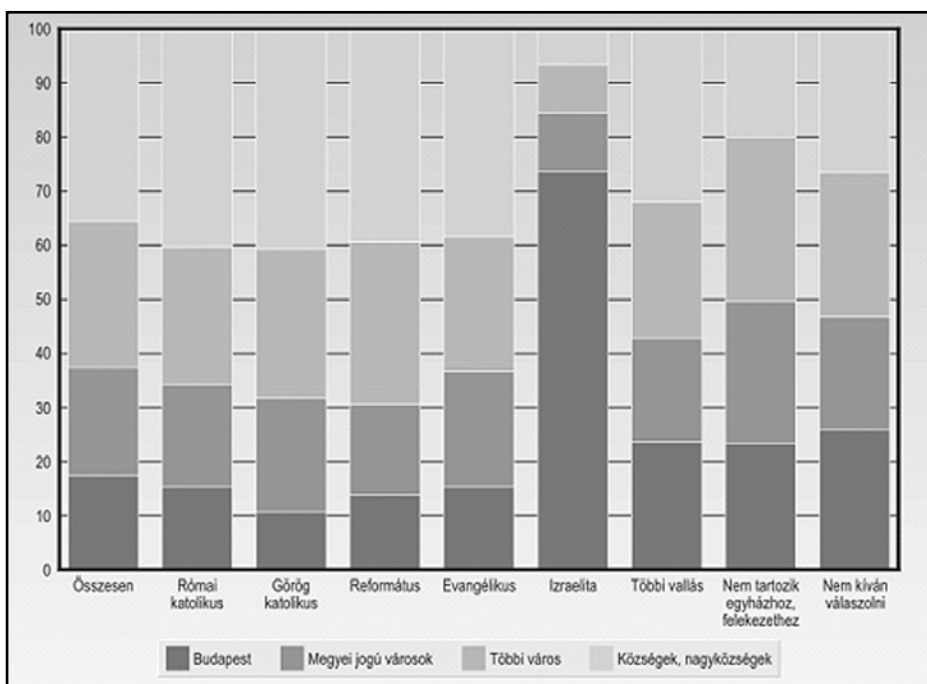
A népszámláláskor közel 1,5 millió ember vallotta magát felekezethez nem tartozónak, ez a népesség közel 15%-a. A területi megoszlásuk igen jellegzetes, a Tisza

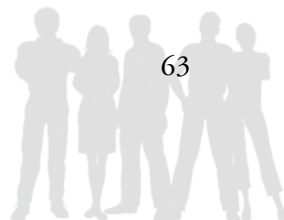
vonalától keletre (kivéve a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei kistérségeket) arányuk a lakosság 25-35%-át, de a szeghalomi és mezőtúri kistérségben 43%-át jelenti. A vallásos népesség legnagyobb arányban (tehát ahol a legkisebb a felekezethez nem tartozók aránya) Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében és a nyugat-magyarországi térségekben található.

VII. ábra: Az egyes vallásokhoz tartozók településtípusonként, 2001 (KSH 2001)

Forrás: <http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/05/diagram.html>

A továbbiakban érdemes megvizsgálni, hogy egyes településtípusokon belül találunk-e különbségeket a népesség vallási összetételében. A történelmi egyházak hívei a községekben felülreprezentáltak: a katolikus egyházhhoz tartozók – mind a római, mind a görög katolikusok –, de a reformátusok, és az evangélikusok körében is sorrendben 5-5-4, illetve 3 százalékponttal magasabb a községi népesség aránya, mint az országban. Ezzel szemben az izraeliták mintegy háromnegyede Budapesten él, körükben a községi népesség aránya nem éri el a 7%-ot sem. A többi vallás esetében is a városi népesség, és ezen belül kiemelten Budapest felülreprezentációját tapasztalhatjuk, míg a községek népességaránya alacsonyabb az átlagnál. Emellett fontos megjegyezni, hogy a kisebb települések, községek viszonylatában jóval alacsonyabb a felekezethez nem tartozók aránya, mint azt a népességarány indokolná.

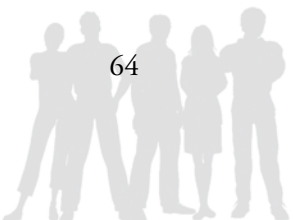

Összességében elmondható, hogy a vallási diszkrimináció nem jelentős tényező hazánkban. A különböző vallásúak területi elhelyezkedése, sűrűsödése a történelmi, nemzetiségi hatások eredménye, jellegzetes területi rajzolatot mutat. A településtípusonkénti vizsgálat a kisebb települések, községek magasabb „vallásosságát” mutatta ki, amely problémaként veti fel, hogy a kistelepüléseken élőknek a népességszökkenés miatti funkcióvesztés következtében csökkenhet a lehetősége a vallás gyakorlására.

Egyéb, esélyegyenlőség szempontjából releváns célcsoportok területi megoszlása – A szolgáltatások elérhetőségét korlátozó földrajzi akadályok

Az egyenlő esélyű hozzáférés nem csupán az egyéni adottságok és fogyatékoságok, előítéletek, és a többségi társadalom tagjainak kirekesztő magatartása korlátozhatja, sok esetben a hozzáférést maga a földrajzi-térbeli távolság akadályozza, hiszen leküzdése költség- és időráfordítást igényel. Az egyes emberek igényei, elvárt és igénybe vett szolgáltatásai rengeteg tényezőtől függenek, így amikor azt kívánjuk számszerűsíteni, hogy mely települések lakói milyen szolgáltatások igénybevételekor szenvednek hátrányt, kényszerűen a legalapvetőbb közszolgáltatások elérhetőségének vizsgálatára kell szorítkoznunk. Joggal csupán azt tételezhetjük fel, hogy életének valamely szakában feltétlenül szüksége van orvosi ellátásra, gyógyszerekre, postai szolgáltatásokra, illetve óvodai és általános iskolai oktatásra. A Központi Statisztikai Hivatal településsoros adatai alapján megvizsgálhatjuk, hogy ezeken a területeken miként is alakult az elérhetőség 2009-ben, azaz, mely településeken volt helyben elérhető ez a szolgáltatás. Ez természetesen nem jelenti a szolgáltatásból való kirekesztést, csupán azt, hogy helyben nem működött oktatási intézmény, posta, gyógyszertár, vagy éppen a háziorvosi körzetnek nem az adott településen volt székhelye, így a szolgáltatás igénybevételére csak bizonyos szűk időintervallumban van mód (pl. mobil posta, háziorvos), vagy a szolgáltatások korlátozottak (mobil posta), vagy igénybevételükhöz utazni kell (oktatás, háziorvos).

Ezen alapvető közszolgáltatások elérhetőségét megvizsgálva azt találjuk, hogy a szolgáltatások elérhetősége szempontjából az ezer fő alatti települések – kivétel nélkül községi jogállásúak – tekinthetők kedvezőtlen helyzetűnek. Az ötszáz fő alatti települések ellátottsága minimális, jellemzően ezeken a településeken se posta, se gyógyszertár, se pedig háziorvosi szolgálat nem működik. Legmagasabb arányban (29,4%) még az óvoda érhető el ezeken a településeken, részint, mert az önkormányzatok egyetlen intézményét jelenti, és fenntartása politikai kérdés, másrészt pedig, egyes térségekben a roma származásúak magas gyermekvállalásának köszönhetően, kifejezetten jelentős a fiatalok száma, aránya, így az ellátás helyi megszervezése feltétlenül indokolt.

6. táblázat: A népesség mekkora része veheti igénybe lakóhelyén az alapvető szolgáltatásokat

Népességekategória	Állandó népesség, 2009	A népesség százalékában				
		Posta	Gyógyszer-tár	Óvoda	Általános iskola	Háziorvosi szolgálat
0–499 fő	280 623	10,2	4,6	29,4	11,1	9,0
500–999 fő	488 334	90,9	30,3	89,1	64,4	51,9
1000–1999 fő	930 103	99,8	78,9	99,1	95,2	90,8
2000 fő fölött	8 447 722	100,0	99,5	100,0	99,9	99,8
Végösszeg	10 146 782	97,1	91,7	97,4	95,3	94,2

Forrás: KSH Tstar adatbázis 2009. évi adatai alapján saját szerkesztés. Megjegyzés: az ötszáz fő alatti településeken élők 29,4 százaléka számára volt elérhető a lakóhelyén az óvodai ellátás, 4,6 százaléka számára pedig a gyógyszer-tár.

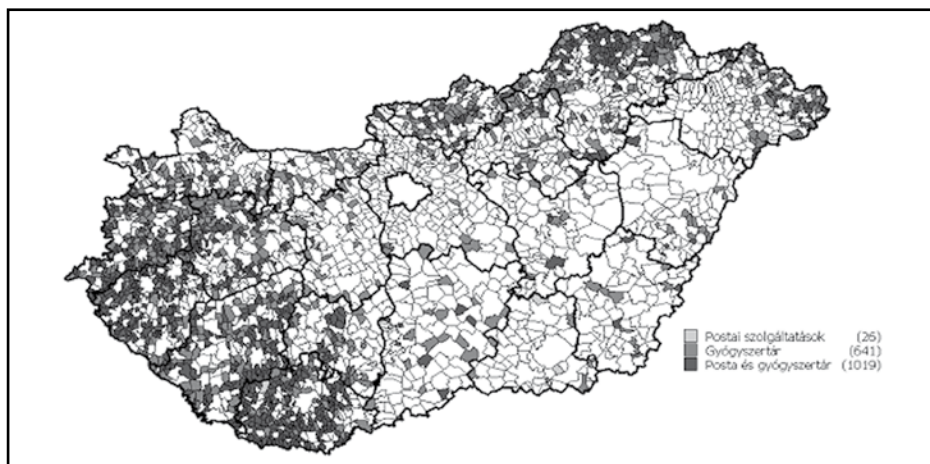
Az 500 főnél népesebb, de 1000 főt el nem érő községek esetében az óvodai ellátás és a postai szolgáltatások elérése 2009-ben jellemzően biztosított volt (89,1–90,9%), ugyanakkor, az üzleti alapon nyugvó gyógyszer-tárak számára ez a települési méretkategória elégtelen volt a megmaradásra (a lélekszám arányos lefedettség csupán 30,3% volt). A 2009-es adatok szerint, ebben a települési méretkategóriában még többnyire (64,4%) működött helyben általános iskola – de meg kell jegyeznünk, hogy az utóbbi évek iskola-megszüntetései, -összevonásai éppen ezt a kört sújtották a legjobban, így napjainkra a lélekszám arányos lefedettség minden bizonnyal ennél számottevően kedvezőtlenebb arányt mutat. Háziorvosi szolgálatok esetében megállapíthatjuk, hogy a lefedettség meglehetősen alacsony (51,9%), bár hozzá kell tennünk, hogy a háziorvosok jellemzően rendelési idejük egy részét nem a székhelytelepülésen töltik, hanem az ellátási körzetükhöz tartozó falvakban rendelkeznek, ott látják el a sürgős beavatkozást nem igénylő eseteket, illetve írják fel a gyógyszereket, csökkentve ezzel a rászorulóknak az utazási kényszerét. Az ezer főnél népesebb településeknél a vizsgált alapvető szolgáltatások jellemzően már helyben is elérhetők. A gyógyszer-tári ellátás ebből a szempontból kivételt képez, ugyanis a kétezer fő alatti településeken is viszonylag jelentős népesség számára nem érhető el, ahol pedig biztosított a gyógyszerek kiadása, ott is sok esetben csupán fiókgyógyszer-tár üzemel.

Az alapvető szolgáltatások elérhetőségét tehát alapvetően meghatározza a lakóhely lélekszáma, ami tekintetében erőteljes földrajzi determinizmusok tapasztalhatóak, mint az a VIII. ábrán is látható. Az ország klasszikus aprófalvas térségeiben (Zala, Vas, Somogy, Baranya, Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén, illetve kisebb mértékben Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében) találjuk azt az ezernél is több községet, ahol se gyógyszer-tár, se pedig posta nem érhető el. További 641 településen ugyan 2009-ben biztosítottak voltak a postai szolgáltatások, ám gyógyszer-tár nem volt elérhető.

VIII. ábra: Az alapvető szolgáltatásokat – posta, gyógyszertár – is nélkülöző települések (2009)

Forrás: KSH Tstar adatbázis 2009. évi adatai alapján saját szerkesztés. Megjegyzés: az ábrán azon települések jelennek meg, ahol ezek a szolgáltatások nem érhetők el helyben: azaz 1019 településen se posta, se gyógyszertár nem üzemelt, ugyanakkor 26 olyan település volt, ahol posta nem működött, de gyógyszertár igen.

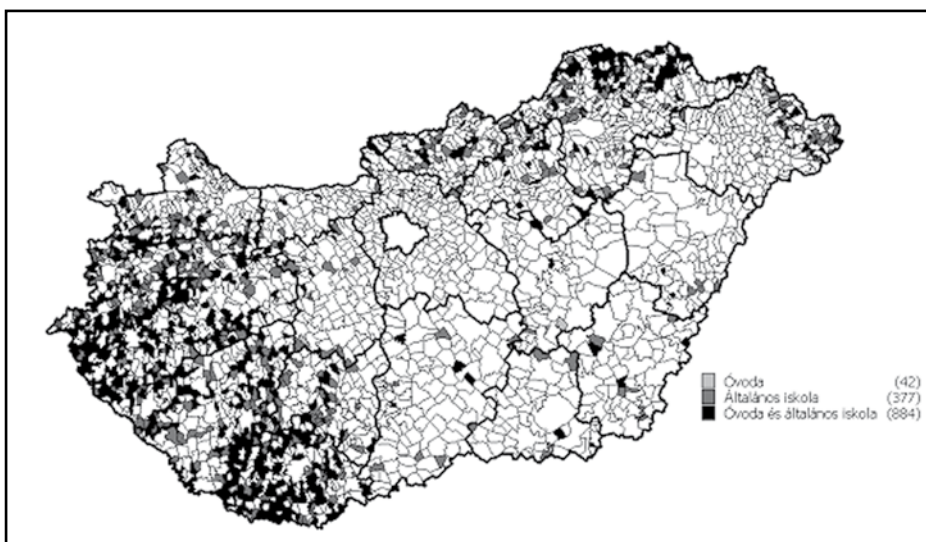
Az alapfokú nevelési-oktatási intézmények elérhetősége tekintetében hasonló helyzetről adhatunk számot, hiszen az ország aprófalvas térségeiben, ahol a települések lélekszáma nem éri el az ezer főt, többnyire hiányos oktatási intézményhálózattal találkozhatunk. 2009-ben 262 ezren éltek olyan településen, ahol nem volt helyben lehetőség az óvodai ellátás igénybevételére, azaz a gyermekeket minimum 5 éves koruktól utaztatni kell. Általános iskolák esetében a helyzet még kedvezőtlenebb, hiszen méretgazdaságossági megfontolások következtében egy-egy iskolának legalább 160, de inkább több tanulóval kell rendelkeznie, amit a jelenlegi demográfiai viszonyok mellett 1500 fő alatti települések önállóan csak esetenként (szegregált település) tudnak teljesíteni, így egyre gyakoribb az intézményfenntartói társulás létrehozása. Ennek tudható be, hogy 2009-es adatok szerint közel félmillióan (472 ezer fő) éltek olyan településeken, ahol helyben nem volt elérhető általános iskola. Miként az a IX. ábrán is látható, az alapfokú oktatási–nevelési intézmények hiánya leginkább az aprófalvas térségeket sújtja, kiemelten Zala, Vas, Baranya és Borsod-Abaúj-Zemplén megyéket.

Hozzá kell tennünk, hogy a negatív demográfiai folyamatok következtében mind több település kénytelen szembenézni azzal a szomorú ténnyel, hogy az alacsony gyermekszám következtében képtelen fenntartani iskoláját, és azt fel kell számolnia, vagy társulásba kell vinnie, aminek eredményeként az utazási kényszer egyre szélesebb társadalmi csoportot sújt, Békés megyétől egészen Győr-Moson-Sopron megyéig.

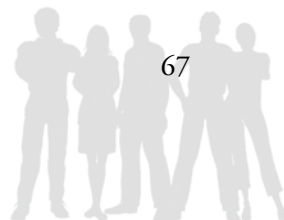

IX. ábra: Az alappokú oktatási-nevelési intézményhálózat hiányosságai – azon települések, ahol nem működik óvoda, általános iskola (2009)

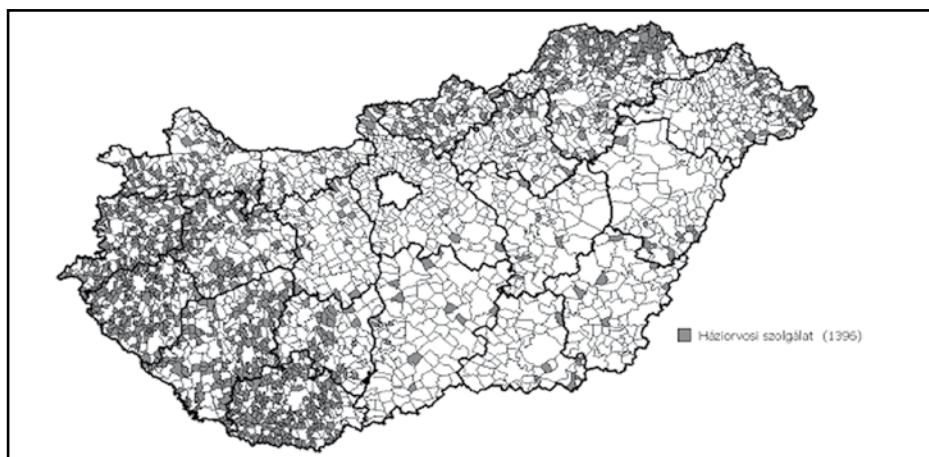
Forrás: KSH Tstar adatbázis 2009. évi adatai alapján saját szerkesztés

A méretgazdaságossági szempontok nem csupán a gyógyszerárak és az általános iskolák működését befolyásolják, a praxisok privatizálásával, és a háziiorvosi szolgálatok finanszírozási módjának jelenlegi kialakításával az egészségügyi ellátás szervezését is. A jelenlegi körülmények közepette ugyanis legalább 1200-1400 páciens szükséges egy háziiorvosi praxis eltartásához, ez pedig az aprófalvas térségekben csak úgy történhet, ha egy praxis több településre is kiterjed. Az utóbbi években megfigyelhető tendenciák szerint a háziiorvosi rendelők a praxis legnépesebb településein koncentrálódnak, a praxishoz tartozó kisebb lélekszámú településeken megszűnik, vagy időben korlátossá válik az orvosi jelenlét. Ennek hátterében több tényező is meghúzódik, de a leggyakrabban a rendelők engedélyeztetését említik a háziiorvosok. A háziiorvosi rendelőkkel szemben szigorú elvárásokat fogalmaz meg a hazai jogszabályi környezet, s ezek biztosítása sok esetben komoly fejlesztést kívánt meg a háziiorvostól (esetenként a települési önkormányzattól). Ha a praxis több településre is kiterjed, ám csupán egyetlen településen működik háziiorvosi rendelő, akkor a többi település lakosainak feltétlenül utazniuk kell az egészségügyi szolgáltatás igénybevételéhez. Ha több településen is biztosított a megfelelő rendelő, akkor a háziorvos több helyszínen is rendelhet, javítva ezzel a szolgáltatás elérhetőségét.

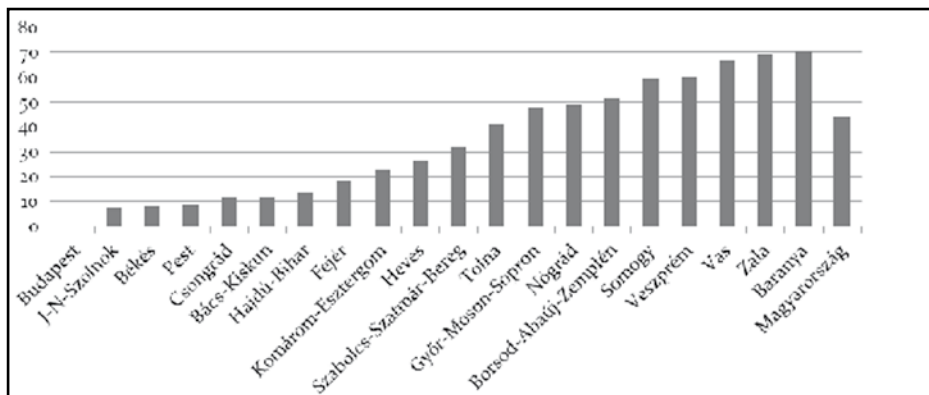
X. ábra: Azon települések, ahol háziiorvosi szolgálat nem működött 2009-ben

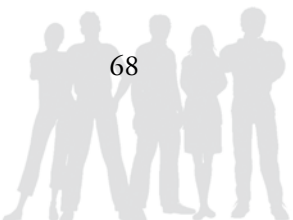
Forrás: KSH Tstar adatbázis 2009. évi adatai alapján saját szerkesztés

Ha megvizsgáljuk a háziiorvosi szolgálattal nem rendelkező településeket, azt kell megállapítanunk, hogy ez erős hasonlóságot mutat az alapvető szolgáltatások tekintetében is hátrányban lévő települési körrel. Azaz, leegyszerűsítve: ahol nincs posta, ott nagy valószínűséggel háziiorvosi rendelő sem lesz. A háziorvosok átlagostól rosszabb elérhetősége természetesen az aprófalvas térségek lakóit sújtja a leginkább, Baranya megye településeinek 70 százalékan nem helyi székhellyel szerveződik a háziiorvosi ellátás, de hasonlóan magas aránnyal találkozhatunk Somogy, Veszprém, Vas és Zala megye esetében is.

XI. ábra: Azon települések aránya, ahol a háziiorvosi rendelő nem működik (2009)

Forrás: KSH Tstar 2009. adatai alapján saját szerkesztés. Megjegyzés: a háziiorvosi szolgálatok székhelyére vonatkoznak az adatok.

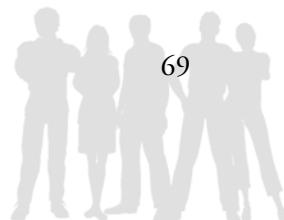

Összefoglalás

A különböző, esélyegyenlőségi szempontból veszélyeztetett társadalmi csoportok, elsősorban a magukat cigánynak vallók, az idősek, a gyerekek és a fogyatékosok területi elhelyezkedését vizsgálva legerősebb tendenciaként a hátrányok halmozódása és összekapcsolódása figyelhető meg. Azaz, egyrészt a különböző, esélyegyenlőségi szempontból veszélyeztetett csoportok átfedik egymást (elsősorban a romák és a több gyermeket nevelő háztartások együtt járása esetében), másrészt a különböző, esélyegyenlőségi szempontból veszélyeztetett csoportok területi koncentrációja figyelhető meg.

Ez elsősorban annak, az immár fél évszázadra visszatekintő területfejlesztési politikának a következménye, amely a fejlesztéseknél és beruházásoknál előnyben részesítette a központi területeket, viszont tendenciózusan hátrébb sorolta a kistélepüléseket. E fejlesztéspolitika eredményeképpen az országon belül nem egyszerűen a külső és belső perifériák leszakadása figyelhető meg, hanem immár az ország kettészakadásáról beszélhetünk. Mindez nem írható le egyszerű fejlettségi, vagy akár egyenlőtlenségi rendszerként: a rendszerváltás után az ország egyik része – az ott lakók magasabb képzettségére és alkalmazkodóképességére alapozva, a nemzetközi vállalatok befektetéseinek köszönhetően – sikeresen illeszkedett a globális piacok és városhálózatok rendszerébe. Ahogy a hetvenes években is kimutatható volt a fejlettebb gazdasági területek felé irányuló térbeli mobilitás, napjainkban sincs ez másképpen: ezek a területek vonzzák a mobilabb, képzett, fiatal munkavállalókat. Ennek megfelelően az ország azon területein, amelyek még el sem indultak a modernizációs pályán, egy depresszív gazdasági környezetben kényszerűen koncentrálódik a képzetlen, immobil népesség. A magyar településrendszer, leképezve a rendszerváltás után kialakuló hihetetlen mértékű társadalmi egyenlőtlenségeket, végletesen polarizálódott: vannak reménytelen helyzetbe süppedt települések, ahol évtizedek óta nincs munkalehetőség, ennek megfelelően az itt élők napról napra, az állam szociális juttatásaiból kénytelenek megélni. A közszolgáltatások, kitüntetetten az általános iskolák színvonala messze elmarad az országos átlagtól, a helyi önkormányzatok folyamatosan a csőd szélén lavíroznak. Vizsgált társadalmi csoportjaink, a romák, az idősek, a többgyermekes háztartások, a fogyatékosok jelentős arányban pont ezeken, a fentebb leírt krízishelyzetben lévő területeken koncentrálódnak; az ország északi és keleti megyéiben, kitüntetetten Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben, annak is elsősorban az aprófalvas területein, ahol még a közszolgáltatások elérhetősége is problematikus.

Melléklet

1. táblázat: A magát cigánynak valló népesség aránya és megoszlása kistérségenként

Kistérség	Cigány, romani, beás népesség		Kistérségek közül LHH kistérség
	aránya a kistérség népességén belül	megoszlása a cigány népességén belül	
Encsi	18,7	2,2	+
Edelényi	17,6	3,2	+
Sziksói	12,9	1,2	+
Bodrogközi	11,5	1,0	+
Nyírbátori	9,0	2,0	+
Ózdi	8,9	3,3	+
Hevesi	8,9	1,6	+
Abaúj-Hegyközi	8,9	0,7	+
Záhonyi	8,5	0,8	-
Vásárosnaményi	8,0	1,2	+
Mátészalkai	7,3	2,4	+
Szerencsi	7,1	1,6	+
Sásdi	6,9	0,5	+
Sellyei	6,8	0,5	+
Pétervásárai	6,8	0,8	-
Bátonyterenyei	6,7	0,9	+
Zalakarosi	6,7	0,4	-
Szécsényi	6,4	0,6	-
Tiszavasvári	6,2	1,2	-
Sátoraljaújhelyi	6,1	0,8	-
Sárospataki	6,0	0,8	+
Pásztói	5,9	1,0	-
Bélapátfalvai	5,8	0,4	-
Barcsi	5,8	0,8	+
Fehérgyarmati	5,8	1,1	+
Derecske-Létavértesi	5,5	0,9	-
Csengeri	5,4	0,4	+
Marcali	5,3	1,0	-
Mezőcsáti	5,1	0,4	+
Magyarország	2,0	-	-

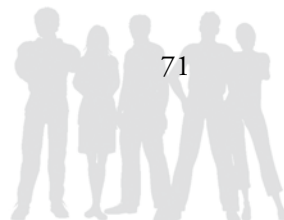
Forrás: KSH Népszámlálás 2001. adatai alapján saját számítás

2. táblázat: A megyék korszerkezetének néhány jellegzetes adata 2008-ban

Megyék	Népesség száma	0-14 évesek száma	60-x évesek száma	0-14 évesek aránya	60-x évesek aránya	Öregségi Index
Bács-Kiskun	527 121	79 777	119 612	15,13%	22,69%	66,7
Baranya	392 435	57 077	87 393	14,54%	22,27%	65,3
Békés	369 911	53 088	88 688	14,35%	23,98%	59,9
Borsod-Abaúj-Zemplén	699 805	119 480	148 023	17,07%	21,15%	80,7
Budapest	1 654 517	210 417	426 682	12,72%	25,79%	49,3
Csongrád	417 978	60 194	96 175	14,40%	23,01%	62,6
Fejér	431 787	63 722	87 885	14,76%	20,35%	72,5
Győr-Moson-Sopron	438 279	64 155	94 460	14,64%	21,55%	67,9
Hajdú-Bihar	538 719	89 281	109 534	16,57%	20,33%	81,5
Heves	311 659	47 074	73 267	15,10%	23,51%	64,2
Jász-Nagykun-Szolnok	392 904	61 982	89 399	15,78%	22,75%	69,3
Komárom-Esztergom	309 585	46 578	65 557	15,05%	21,18%	71,0
Nógrád	207 887	30 896	47 481	14,86%	22,84%	65,1
Pest	1 197 583	201 488	233 196	16,82%	19,47%	86,4
Somogy	320 646	47 998	74 581	14,97%	23,26%	64,4
Szabolcs-Szatmár-Bereg	560 740	103 723	103 230	18,50%	18,41%	100,5
Tolna	235 917	34 039	52 689	14,43%	22,33%	64,6
Vas	258 868	36 305	58 243	14,02%	22,50%	62,3
Veszprém	357 372	51 560	78 864	14,43%	22,07%	65,4
Zala	285 207	38 585	67 234	13,53%	23,57%	57,4
Magyarország	9 908 920	1 497 419	2 202 193	15,11%	22,22%	68,0

Forrás: KSH Tstar adatbázis 2009. évi adatai alapján saját szerkesztés. Megjegyzés: az ötszáz fő alatti településeken élők 29,4 százaléka számára volt elérhető a lakóhelyén az óvodai ellátás, 4,6 százaléka számára pedig a gyógyszertár.

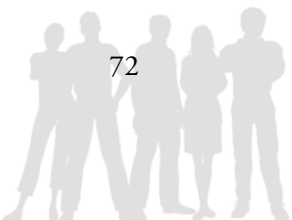

3. táblázat: Házi segítségnyújtást és étkeztetést nem biztosító települések aránya, 2009

Megyék	Települések száma	Települések aránya, ahol senki nem részesül házi segítségnyújtásban	Települések aránya, ahol senki nem részesül szociális étkeztetésben
Bács-Kiskun	119	11,76%	20,17%
Baranya	301	14,62%	30,23%
Békés	75	21,33%	16,00%
Borsod-Abaúj-Zemplén	358	28,21%	21,23%
Budapest	1	0,00%	0,00%
Csongrád	60	8,33%	3,33%
Fejér	108	14,81%	33,33%
Győr-Moson-Sopron	182	51,65%	34,07%
Hajdú-Bihar	82	3,66%	1,22%
Heves	121	20,66%	11,57%
Jász-Nagykun-Szolnok	78	6,41%	3,85%
Komárom-Esztergom	76	43,42%	17,11%
Nógrád	131	45,04%	14,50%
Pest	187	20,32%	28,34%
Somogy	245	31,84%	12,24%
Szabolcs-Szatmár-Bereg	229	13,54%	20,09%
Tolna	109	25,69%	28,44%
Vás	216	38,89%	31,02%
Veszprém	217	44,70%	20,74%
Zala	257	24,12%	17,90%
Magyarország	3152	26,43%	21,29%

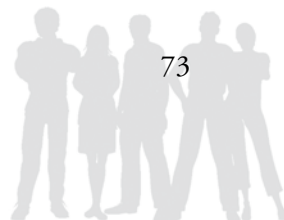
Forrás: KSH T-STAR 2008. adatai alapján saját számítás

Hivatkozások

- 1 Fogyatékkal élők, Statisztikai Tükör, I. évf. 17. szám, 2007. május 30.
- 2 Laki László: Megélhetés vidéken a rendszerváltás után. Eszmélet. 16. évf. 2004. 63. sz. 141-158. p.
- 3 A súlyosan mozgáskorlátozott személyek támogatásának változásainak elemzését lásd: Mester Dániel (szerk.): támogatások és ellátások változása 2001-2008 között 306-316.p. http://www.ncszi.hu/kutatasi-igazgatosag-1_10/szocialis-penzbeli-ellatasok-2_15/tamogatások-es-ellátások-változása-2001-2008-kozt-n_25
- 4 Ladányi János – Szelényi Iván: A kirekesztettség változó formái Napvilág Kiadó, 2004.
Bass László – Darvas Ágnes – Dögei Ilona – Ferge Zsuzsa – Tausz Katalin: A szegénység és a kirekesztés változása 2001-2006 Gyerekesély Füzetek 3. MTA KTI Gyerekprogram Iroda Budapest, 2007.
- 5 Ladányi János – Szelényi Iván: Ki a cigány?. Kritika, 1997/12. 3. o.
- 6 Kertesi Gábor – Kézdi Gábor: A cigány népesség lélekszáma Magyarországon a kilencvenes évek elején In: Glatz Ferenc (szerk.): A cigányok Magyarországon. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1999. 45 -73.
- 7 Havas Gábor: Cigányok a szociológiai kutatások tükrében In: Glatz Ferenc (szerk.): A cigányok Magyarországon. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1999. 21-44.
- 8 Szarka László: A 2001. évi magyarországi népszámlálás nemzetiségi adatairól. in: Tér és terep? Bp, Akadémia Kiadó, 2003.
- 9 Ladányi János – Szelényi Iván: A kirekesztettség változó formái Napvilág Kiadó, 2004.
- 10 Letenyei László – Varga Attila (szerk.): Roma társadalom Zárótanulmány http://www.modernizacio.hu/dokumentum/B%20kutatas%20BCE%20roma%20zarotanulmany_s.pdf
- 11 Kemény István: A magyarországi cigányok helyzete. In: Kemény István szerk. Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet, 1976. 7–63.
Janky Béla – Kemény István - Lengyel Gabriella: A magyarországi cigányság 1971-2003. Gondolat Kiadó, 2004.
- 12 Janky Béla – Kemény István - Lengyel Gabriella: A magyarországi cigányság 1971-2003. Gondolat Kiadó, 2004.
- 13 Janky Béla – Kemény István - Lengyel Gabriella: A magyarországi cigányság 1971-2003. Gondolat Kiadó, 2004.
- 14 Virág Tünde: A gettósodó térség Szociológiai Szemle 2006/ 1. 60-76.
Virág Tünde: Kirekesztve Falusi gettók az ország peremén. Akadémiai Kiadó, 2010.
- 15 Tájékoztató a területfejlesztés kedvezményezett térségei besorolásánál alkalmazott mutatókról és a számítás módszereiről a 67/2007 OGY határozat és a 2007. évi CVII. törvénnyel módosított 2004. évi VCII. törvény alapján Önkormányzati és Területfejlesztési Minisztérium, KSH 2007. december http://www.nfgm.gov.hu/data/cms1918969/Tajekoztato_Terfejl_v6.pdf
- 16 Koós Bálint – Virág Tünde: Fel is út, le is út: közsejnek sorsa a rendszerváltás után. In: Barta Gy. – Beluszky P. – Földi Zs. – Kovács K. (szerk.): A területi kutatások csomópontjai – Visszapillantás és előretekintés. MTA RKK, 2010. 32–54.
Virág Tünde: Kirekesztve Falusi gettók az ország peremén. Akadémiai Kiadó, 2010.
- 17 Ladányi János – Szelényi Iván: Szuburbanizáció és gettósodás. Kritika, 1997/7. 4-12.
- 18 Bihari Zsuzsanna – Kovács Katalin: Lejtők és csúszdák, avagy a foglalkoztatási esélyek térbeli egyenlőtlensége az ezredfordulón. 2004. In: A tudomány a gyakorlat szolgálatában. A foglalkoztatási

- szint bővítésének korlátai és lehetőségei. Budapest, MTA, 7–36.
- Janky Béla – Kemény István, Települési és lakásviszonyok. 2004 Beszélő, 4. 96-110.
- Virág Tünde: Kirekesztve Falusi gettók az ország peremén. Akadémiai Kiadó, 2010.
- 19 KSH: Időskorúak Magyarországon. Budapest, 2004.
- 20 Demográfiai portré. Jelentés a magyar népesség helyzetéről. KSH 2009. http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/portre/honlap_teljes.pdf
- 21 KSH: Időskorúak Magyarországon. Budapest, 2004.
- 22 Demográfiai portré. Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2009.
- 23 KSH: Időskorúak Magyarországon. Budapest, 2004.
- 24 Ladányi János – Szelényi Iván: A kirekesztettség változó formái. Napvilág Kiadó, 2004.
- 25 Pete József: A vallási aktivitás földrajzi mintázata a rendszerváltás után Magyarországon. PhD értekezés. Pécs, 2009

